

DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

IOŚ-PIB

Instytut Ochrony Środowiska
Państwowy Instytut Badawczy

NFOŚiGW

AUTOR

Dr Ewa M. Boryczka

Sfinansowano ze środków
Narodowego Funduszu
Ochrony Środowiska
i Gospodarki Wodnej

Materiał został dofinansowany ze środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Za jego treść odpowiada wyłącznie Instytut Ochrony Środowiska-Państwowy Instytut Badawczy.

Instytut Ochrony Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy

ul. Krucza 5/11D, 00-548 Warszawa

tel.: +48 22 37 50 525 (sekretariat)

puszcza@ios.edu.pl

<https://ios.edu.pl/bialowieza-forest/>

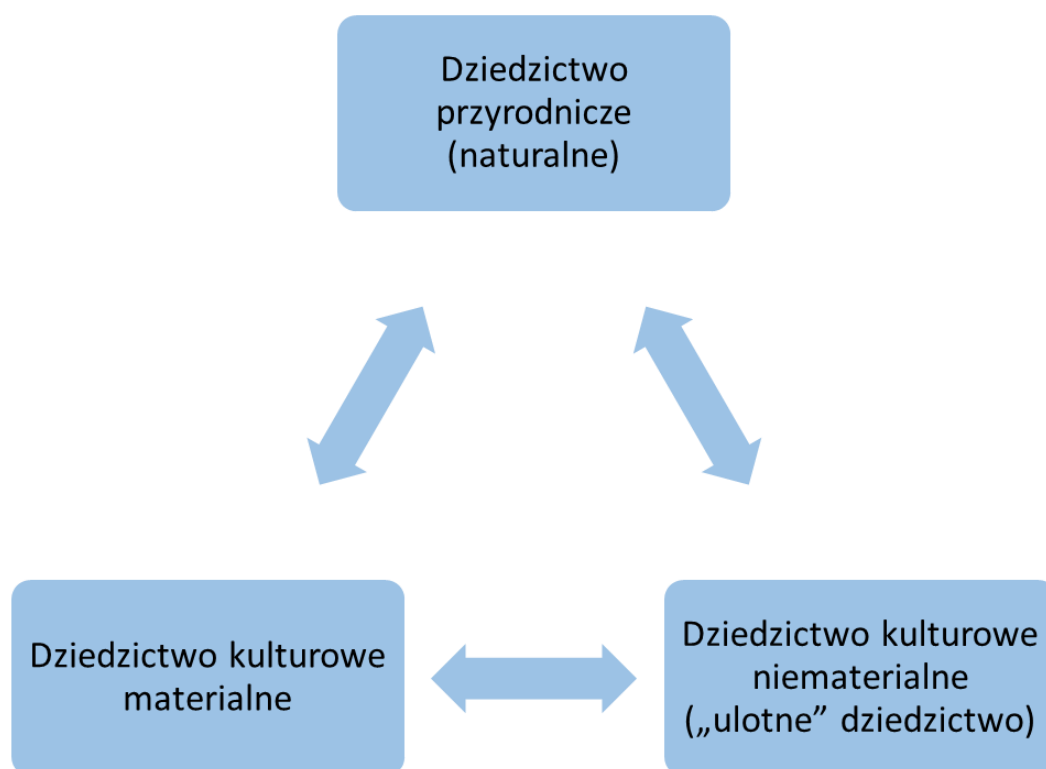
SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
I. Charakterystyka obszaru Białowieża Forest i jego otoczenia w kontekście tożsamości	6
II. Niematerialne dziedzictwo kulturowe Dobra Białowieża Forest i otoczenia	32
III. Rekomendacje i dobre praktyki w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego	70
IV. Glosariusz	81
Bibliografia	83

WSTĘP

Puszcza Białowieska chociaż postrzegana jest głównie poprzez niezwykle cenne i unikatowe dziedzictwo przyrodnicze nie tylko w skali Europejskiej, ale i światowej charakteryzuje się również cennym dziedzictwem kulturowym. W nawiązaniu do konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z dn. 17 października 2003 r. oraz do konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r., dostrzegając niezwykły potencjał i konieczność ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego Puszczy Białowieskiej konieczna jest identyfikacja dziedzictwa niematerialnego tego obszaru¹.

Daleko idąca współzależność dziedzictwa materialnego oraz naturalnego z dziedzictwem niematerialnym wskazuje konieczność nie tylko identyfikacji dziedzictwa niematerialnego, ale także należy podjąć działania w celu jego ochrony, utrzymywania i odtwarzania, przyczyniające się tym samym do wzbogacania różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności na tym obszarze².

Schemat 1. Dziedzictwo przyrodnicze i dziedzictwo kulturowe wg konwencji UNESCO

Źródło: opracowanie własne

W zrównoważonym rozwoju szczególne znaczenie odgrywa dziedzictwo kulturowe, które łączy zachowanie tradycji i spuścizny przeszłości danego obszaru z nowoczesnością, innowacyjnymi pomysłami, które mają na celu kształtowanie przyszłości. Stąd też ważną częścią teraźniejszości i przyszłości jest przeszłość i przenoszone, odtwarzane i kultywowane przez społeczność lokalną jej elementy.

¹ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, z dn. 16 listopada 1972 r., Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190

² Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z dn. 17 października 2003 r., Dz.U. 172 poz. 1018, s. 1

Ekspozycja dziedzictwa materialnego i niematerialnego współistniejącego z dziedzictwem przyrodniczym i budowanie strategii zarządzania w kierunku integracji zrównoważonego użytkowania i ochrony zasobów leśnych, zasobów przyrodniczych oraz użytkowania i ochrony zasobów kulturowych (materialnych i niematerialnych) wydaje się w myśl zapisów konwencji UNESCO z 1972 i 2003 r. najwłaściwszą drogą do ochrony i wykorzystania obszaru Dobra Białowieża Forest. Unikatowość zasobów dziedzictwa kulturowego wraz z zachowanym niezwykle cennym systemem przyrodniczym należy traktować jako całokształt specyfiki dziedzictwa Puszczy Białowieskiej. Istniejące, zachowane dziedzictwo służyć będzie wzmocnieniu i rozwijaniu pozytywnego wizerunku obszaru Puszczy Białowieskiej.

Dziedzictwo kulturowe, w tym szczególnie dziedzictwo niematerialne jest jednym z kluczowych elementów budujących lokalną tożsamość, kształtujących wizerunek. Staje się ono również ważnym elementem budowania produktów turystycznych miejsca. Region Puszczy Białowieskiej, bogaty w zasoby kulturowe, unikatowe zasoby przyrodnicze kompleksu leśnego i jego otoczenia posiada niezwykle potężny potencjał. Region Puszczy Białowieskiej z uwagi na swoje bogate dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe wymaga zintegrowanego podejścia w zarządzaniu, planowaniu i realizacji działań administracyjno-prawnych. Celem tych działań jest ochrona i ekspozycja bogatych zasobów, budowanie zintegrowanego produktu turystycznego i marki miejsca, współtworzonego z udziałem społeczności lokalnych.

Z tego względu konieczne było przeprowadzenie analiz dotyczących identyfikacji elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego obszaru Dobra Białowieża Forest oraz jego otoczenia, a także identyfikacji związków tego dziedzictwa z dziedzictwem przyrodniczym tego obszaru.

Celami ekspertyzy były:

- charakterystyka obszaru Białowieża Forest i jego otoczenia w kontekście tożsamości, rozumianej jako przestrzenny zapis cech szczególnych i wyróżniających krajobraz kulturowy,
- identyfikacja dziedzictwa niematerialnego Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia w odniesieniu do istniejącego dziedzictwa przyrodniczego Dobra Białowieża Forest wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO,
- opracowanie rekomendacji dot. ochrony dziedzictwa niematerialnego Dobra Białowieża Forest i jego otoczenia,
- identyfikacja dobrych praktyk w zakresie wykorzystania dziedzictwa niematerialnego do budowania tożsamości lokalnej i marki terytorialnej dotyczącej Dóbr Światowego Dziedzictwa.

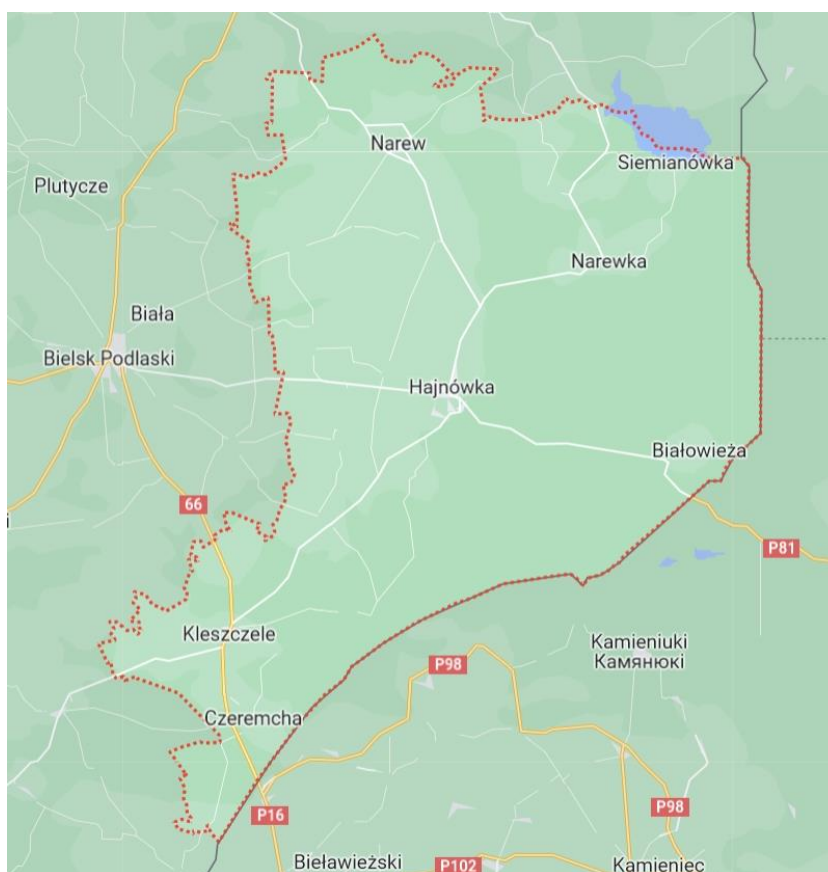
Ekspertyza powstała na podstawie przeprowadzonych studiów literaturowych, desk i web research materiałów, dokumentów i dostępnych wyników badań dotyczących regionu Puszczy Białowieskiej przeprowadzonych w ostatnich dziesięcioleciach. Analizą objęte zostały m.in. literatura przedmiotu dostępna w bibliotekach publicznych, w tym bibliotekach cyfrowych oraz dokumenty rządowe i samorządowe, które udało się pozyskać m.in. w bibliotekach: Parku Narodowego Puszczy Białowieskiej, Uniwersytetu Łódzkiego, Biblioteki Narodowej, biuletynów informacji publicznej lokalnych samorządów. Analizie poddane zostały również raporty i wyniki badań prowadzonych w ostatnich latach na terenie Puszczy Białowieskiej oraz materiały udostępnione przez Instytut Ochrony Środowiska.

W kolejnym etapie przeprowadzone zostało badanie ankietowe (przy wykorzystaniu ankiety online) skierowanej do przedstawicieli kół gospodyń wiejskich z regionu Puszczy Białowieskiej. Na potrzeby n/n opracowania sporządzono kwestionariusz badawczy, w którym uwzględniono zasadnicze kwestie, takie jak: tożsamość kulturowa; identyfikacja z miejscem zamieszkania; krajobraz kulturowy, dziedzictwo niematerialne Puszczy Białowieskiej (m.in. tradycje, wierzenia, obrzędy, rzemiosło,

kulinaria, itp.). W badaniu ankietowym wzięło udział 45% z 31 kół gospodyń wiejskich regionu Puszczy Białowieskiej. Badanie ankietowe zostało uzupełnione i pogłębione w wyniku realizacji 8 wywiadów pogłębionych z przedstawicielami lokalnego środowiska zaangażowanych w dbanie i kultywowanie lokalnych tradycji. Ekspertyza zawiera ponadto wyniki przeprowadzonych analiz eksperckich i badań terenowych.

Na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych oraz wywiadów, dostępnej literatury zidentyfikowano niematerialne dziedzictwo kulturowe regionu Puszczy Białowieskiej, klasyfikując jego poszczególne przejawy zgodnie z wytycznymi Konwencji z 2003 r. Przeprowadzona analiza i identyfikacja elementów dziedzictwa niematerialnego posłużyła do określenia i wskazania rekomendacji dotyczących wykorzystania dziedzictwa niematerialnego Dobra Białowieża Forest i jego otoczenia.

Przeprowadzona analiza objęła obszar Dobra Białowieża Forest i jego otoczenie, czyli obszary gmin: Białowieża, Dubicze Cerkiewne, Czeremcha, Czyże, Hajnówka, Narewka, Narew oraz miasto Hajnówka. Region Puszczy Białowieskiej jest obszarem o powierzchni 150 tys. ha, z czego część polska, której dotyczy n/n opracowanie obejmuje 62,5 tys. ha. Obszar ten leży w południowo – wschodniej części województwa podlaskiego, na terenie powiatu hajnowskiego. Na terenie Puszczy Białowieskiej znajduje się Białowieży Park Narodowy.

Mapa 1. Granice opracowania
Źródło: Ewa Boryczka

I. Charakterystyka obszaru Białowieża Forest i jego otoczenia w kontekście tożsamości

WPROWADZENIE

Krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, która zawiera elementy antropogeniczne i przyrodnicze. (Ustawa z 2003 r., art. 3) W tej przestrzeni nakładają się na siebie znaczenia tworzone i nadawane przez kolejne pokolenia. (Domański, Murzyn-Kupisz, 2021, Mitchell 2005, Moore, Whelan 2007, Czepczyński 2008) Krajobraz kulturowy to przestrzenny zapis trwałej identyfikacji danej społeczności z określonym obszarem (z wytworzonym zespołem składników materialnych krajobrazu oraz niematerialnych wartości, w tym także idei, przekonań, poglądów, wierzeń, przynależności historycznych, etnicznych, kultuwowania obyczajów). Tożsamość rozumiana jako przestrzenny zapis cech szczególnych i wyróżniających krajobraz kulturowy kształtuje nie tylko przestrzeń, ale i lokalną społeczność. Tożsamość nazywana także samoświadomością to identyfikowanie się mieszkańców z obszarem zamieszkania, funkcjonowania. Jest to układ przyrodniczo-kulturowy z określonymi elementami, przekonaniami i sposobem kreowania przestrzeni. Tożsamość to zapis trwałej identyfikacji danej społeczności z określonym obszarem – krajobrazem. Dziedzictwo kulturowe stanowi jeden z kluczowych czynników biorących udział w kształtowaniu tożsamości społecznej jednostki. (Szczepański 1997, 2005, Szczepański & Śliz, 2010, Wódz, 1995, Rusek, 1997)

Krajobraz kulturowy Puszczy Białowieskiej to elementy przyrody i jej otoczenia, w tym elementy antropogeniczne. Unikalna, niezwykle zachowana przyroda i otaczające je tereny rolnicze, a także wsie ze specyficzną wiejską zabudową oraz elementami małej architektury nawiązującej m.in. do przyrody, czy do religii. Wszystkie elementy tego krajobrazu powstały wskutek wielowiekowej działalności człowieka i przyrody. Elementami tego krajobrazu są głównie.:

- zieleń (lasy, zieleń śródpolowa, sady, ogrody, parki, łąki, pola);
- wody (rzeki, strumienie, źródła, stawy, zalewy, mokradła);
- zabudowa (wsie, przysiółki, zagrody, budynki mieszkalne i gospodarskie, budynki przemysłowe);
- drogi i ciągi komunikacyjne (ulice, drogi, szlaki kolejowe);
- miejsca kultu i pamięci (cmentarze, świątynie, pomniki, kapliczki);
- elementy małej architektury (ławki, krzyże, tablice informacyjne, itp.).

Krajobraz tego obszaru zawiera wpływy różnych grup społecznych zamieszkujących w przeszłości te tereny (m.in. szlachta mazowiecka i ruska, chłopci pańszczyźniani i chłopci królewscy), a także grup etnicznych (Polaków, Białorusinów, Ukraińców) i grup wyznaniowych (katolicy, prawosławni, żydzi). Współistnienie różnych grup mieszkańców znajduje swoje odzwierciedlenie w ciągle zachowanych i odtwarzanych elementach dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego), które łączą się z zachowanymi i niezwykle cennymi elementami dziedzictwa przyrodniczego Puszczy Białowieskiej.

I.1. Krajobraz przyrodniczy

Region Puszczy Białowieskiej obejmuje obszar o powierzchni 150 tys. ha. Leży on na pograniczu dwóch państw: Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Białoruś. Puszcza Białowieska po polskiej stronie obejmuje około 62,5 tys. ha. Zlokalizowana jest w południowo-wschodniej części województwa

podlaskiego, na terenie powiatu hajnowskiego, i gmin: Hajnówka, Białowieża, Narew, Narewka, Dubicze Cerkiewne. Na terenie puszczy, po polskiej stronie znajduje się Park Narodowy Puszcza Białowieska, a po stronie białoruskiej Państwowy Park Narodowy „Białowieższkaja Puszcza”. Stanowią one Rezerwaty Biosfery (część polska od 1977, a białoruska od 1993 r.)

Centralny fragment Puszczy jest najlepiej zachowanym naturalnym lasem liściastym i mieszanym na Niżu Europejskim. Największą powierzchnię zajmują lasy grądowe z dębem i grabem. Na terenach okresowo zalewanych rosną olsy i łągi, natomiast suche miejsca są siedliskiem boru sosnowego, świerkowego i mieszanego. Z tego szczególnie cenne są w pełni wykształcone grądy. Charakterystyczną cechą Puszczy Białowieskiej jest duża ilość tak zwanego „martwego drewna”, stanowiącego w obszarze ochrony ścisłej martwą biomasę (25% masy wszystkich drzew). Martwe drewno staje się przytulnym domem dla niezliczonej ilości gatunków grzybów, pleśni, bakterii i owadów. Wiele z nich to gatunki zagrożone wyginięciem.

Na terenie Puszczy Białowieskiej zachowało się wiele cech lasów strefy umiarkowanej o unikatowym charakterze. Jest to jeden z niewielu obszarów w Europie pokrytych nieprzerwalnie lasem od ustąpienia na tym terenie lodowca. (Latałowa et al., 2016, Wesołowski et al., 2018) Jest tu dobrze zachowana, szczególnie w obszarach chronionych struktura gatunkowa i wiekowa, a także przestrzenna drzewostanów. Obecna jest duża liczba drzew o rozmiarach pomnikowych. Istotny udział w strukturze drzewostanu mają gatunki drzew niewystępujących lub występujących sporadycznie w masywach leśnych na terenie Polski. Są to głównie lipy, wiązy, klony. Bardzo dobrze zachowały się zespoły organizmów, które są charakterystyczne dla naturalnych lasów i występujących w nich siedlisk (m.in. zespoły grzybów, mchów, porostów), które rozwijają się na starych, martwych drzewach. Występują tutaj również zespoły owadów, roślin rozwijających się w wykrotach i rozkładających się kłodach. Żyją tu mało zmienione zespoły ssaków, w tym zespół pięciu gatunków ssaków kopytnych, a także zespoły drapieżników i ich ofiar.

Obszar Puszczy Białowieskiej charakteryzuje bardzo duża bioróżnorodność. Olbrzymia liczba występujących tu różnych gatunków żywych organizmów powoduje, że Puszcza Białowieska uznana jest za centrum różnorodności biologicznej w skali europejskiej. Ponadto znaczny jej obszar pozostaje niedotknięty bezpośrednią działalnością i ingerencją człowieka, dzięki czemu procesy przyrodnicze pozostają niezakłócone. Dzięki ograniczonej gospodarce leśnej na obszarze Puszczy Białowieskiej pozostają zachowane unikatowe ślady działalności człowieka w obszarach leśnych. Stanowią one dziedzictwo kulturowe Puszczy. (Okołów et al., 2009, Cieśliński, 2003, Bohdan 2014, Jędrzejewski i Jędrzejewska 1998, Gutowski i Jaroszewicz 2001, Kujawa i inni, 2016, Wesołowski et al., 2018, Grzywacz et al., 2017, Korbel i Niechoda 2018, Faliński 1986).

Charakterystyczne dla tego obszaru są m.in. powolne zamieranie drzew i długotrwały rozkład ich szczątków. Nieprzerwane procesy przyrodnicze przejawiają się m.in. w wieloletnich rytmach produkcji nasion drzew, cyklicznych, masowych pojawach owadów i gryzoni, naturalnej regulacji liczebności populacji zwierząt będącej wynikiem zmiennych zasobów pokarmowych i drapieżnictwa. Sprawiają one również, że zachował się tutaj pierwotny, wynikający z ewolucji sposób życia wielu organizmów. Ponadto wiele z żyjących w Puszczy Białowieskiej gatunków zwierząt to relikty, gatunki zagrożone wyginięciem w skali świata. Są to głównie gatunki związane z ekosystemami naturalnych lasów. Żyją tutaj także identyfikowane przez naukowców każdego niemal roku nowe, niezidentyfikowane wcześniej okazy organizmów żywych. (Gutowski i Jaroszewicz, 2001, 2004, Guzow-Krzemińska et al., 2018, Kukwa et al., 2017, Wesołowski et al., 2018).

Ważnym elementem charakterystycznym dla Puszczy Białowieskiej jest najliczniejsza w skali światowej populacja żubra wolno żyjąca na wolności. To tutaj, na terenie Puszczy Białowieskiej dzięki dobrze zachowanym systemom leśnym i nieleśnym, które są skutkiem kilkusetletniej celowej ochrony tego

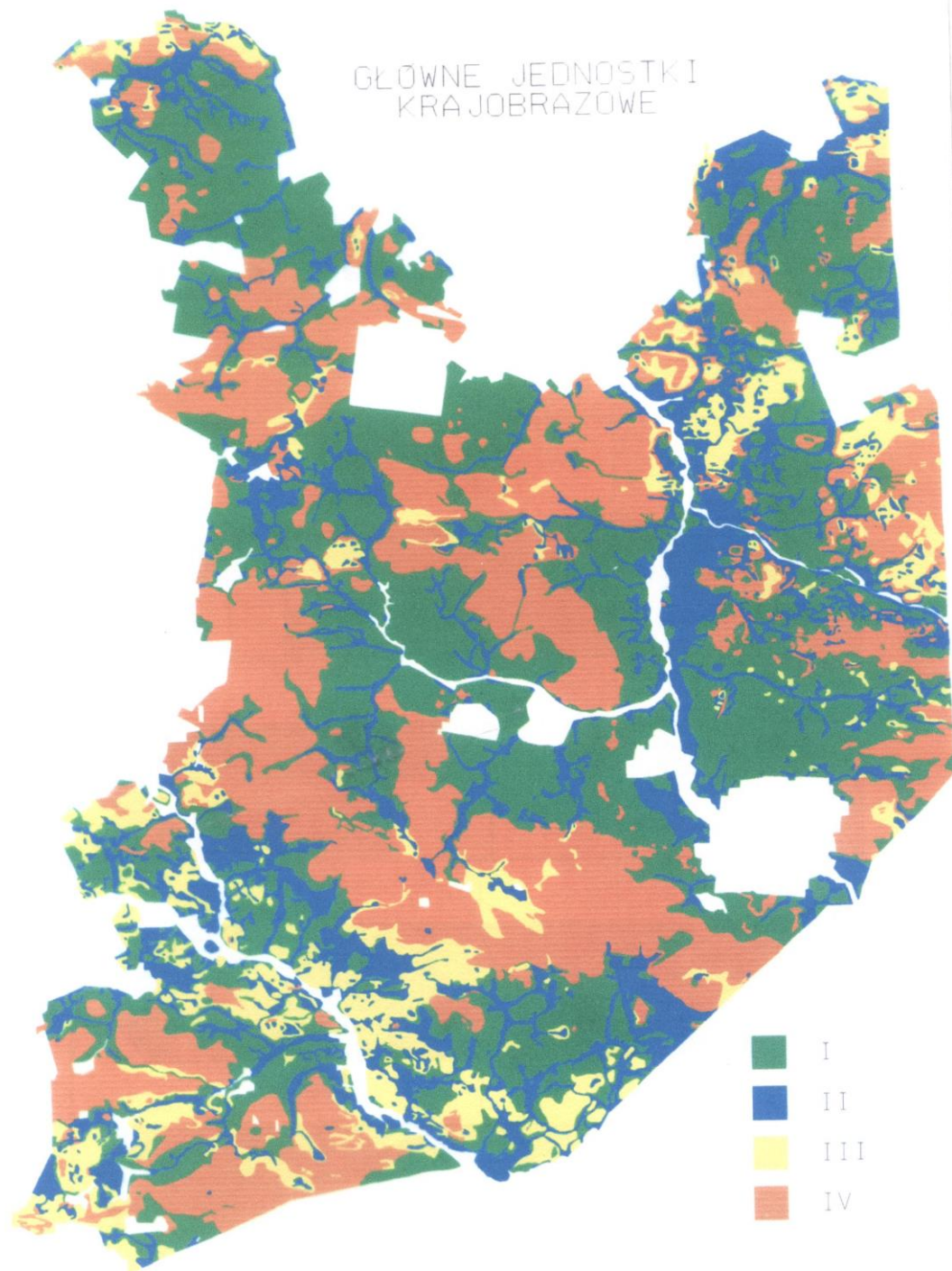

obszaru, możliwe było przetrwanie żubrów w naturalnym środowisku, a także jego restytucja po jego wytępieniu podczas I wojny światowej. (Kraśńska i Kraśński, 2004, Wesołowski et al. 2018). Ta ponad 600-letnia tradycja celowej i bardzo skutecznej ochrony całego ekosystemu leśnego Puszczy Białowieskiej przyczyniła się do tego, że posiada ona obecnie bardzo duże wartości przyrodnicze i kulturowe, a także stała się bezcennym matecznikiem różnorodności gatunkowej, genetycznej, a także żywym laboratorium oraz unikatowym wzorem dla wielu dziedzin. Ochrona obszaru prowadzona od początków XV wieku (ochrona dóbr królewskich), przez wiek XIX (ochrona dóbr łowieckich carów Rosji), aż do czasów współczesnych pozwoliła na wypracowanie przez kilka stuleci systemu ochrony z udziałem wielu dobrze wyposażonych służb i instytucji. Puszcza Białowieska wskutek wielu lat skutecznych działań i doświadczeń stała się unikatowym w skali Europy i świata przykładem skutecznej ochrony lasów z występującymi na tym terenie najcenniejszymi gatunkami zwierząt. Jest ona dziś wzorcem dla ochrony przyrody i zarządzania zasobami naturalnymi, unikatowym miejscem dla prowadzenia badań nauk przyrodniczych, a także wzorcowym modelem i punktem odniesienia dla porównań ze środowiskami, które uległy działalności człowieka. (Smojlik 2007, Latałowa et al. 2015, Hunter 1996, Wesołowski 1983, 2005, 2018)

Niekwestionowanym i niepodważalnym obszarem o największych walorach przyrodniczych jest obszar Białowieskiego Parku Narodowego, w którym najwyższa koncentracja punktów pokrywa się z terenem ochrony ścisłej. Równie wysokimi walorami przyrodniczymi charakteryzuje się pozostały obszar zajęty przez Puszcę Białowieską, będący m.in. największym siedliskiem żubra. Kompleks lasów Puszczy Białowieskiej bogaty jest także w licznie żyjące tu inne dziko żyjące zwierzęta.

Obszar Puszczy Białowieskiej został uznany za Obszar Natura 2000 PLC200004 Puszcza Białowieska. Obszary Natura 2000 to także Dolina Górnej Narwi PLB200007 pokrywające się z obszarem siedliskowym Ostoja w Dolinie Górnej Narwi PLH200010 oraz obszary Natura 2000 Dolina Górnego Nurca PLB200004 wraz z Ostoją w Dolinie Górnego Nurca PLH200021. Obszary te stanowią ważne ostoje ptasie o randze europejskiej. Ponadto Dolina Górnej Narwi jest jedną z najlepiej zachowanych dolin rzecznych w Polsce, a jej mokradła tworzą cenne siedliska pod względem różnorodności gatunkowej. (Waloryzacja gmin)

Poniższa mapa przedstawia wyniki przeprowadzonego w 2001 operatu krajobrazowego, który zidentyfikował główne jednostki krajobrazowe tego obszaru oraz za pomocą metody WNET pozwolił na ocenę atrakcyjności przyrodniczej poszczególnych terenów. Przedstawiony kartogram opracowany przy użyciu metody WNET dotyczy atrakcyjności krajobrazowej Puszczy Białowieskiej. Kartogram przedstawia sumaryczny efekt przeprowadzonej waloryzacji. Warto podkreślić, że podnosi on rangę krajobrazów gradowych związanych z siedliskami gliniastymi, jako krajobrazami najmniej przekształconymi. Walory krajobrazu ocenione w przeprowadzonym operacie krajobrazowym zostały wyraźnie wzmocnione przez obecność różnorodnych na tym obszarze form ochrony przyrody.

Mapa 1. Główne jednostki krajobrazowe.

I – krajobraz falistych równin moreny dennej z dominacją biocenozy grądowych

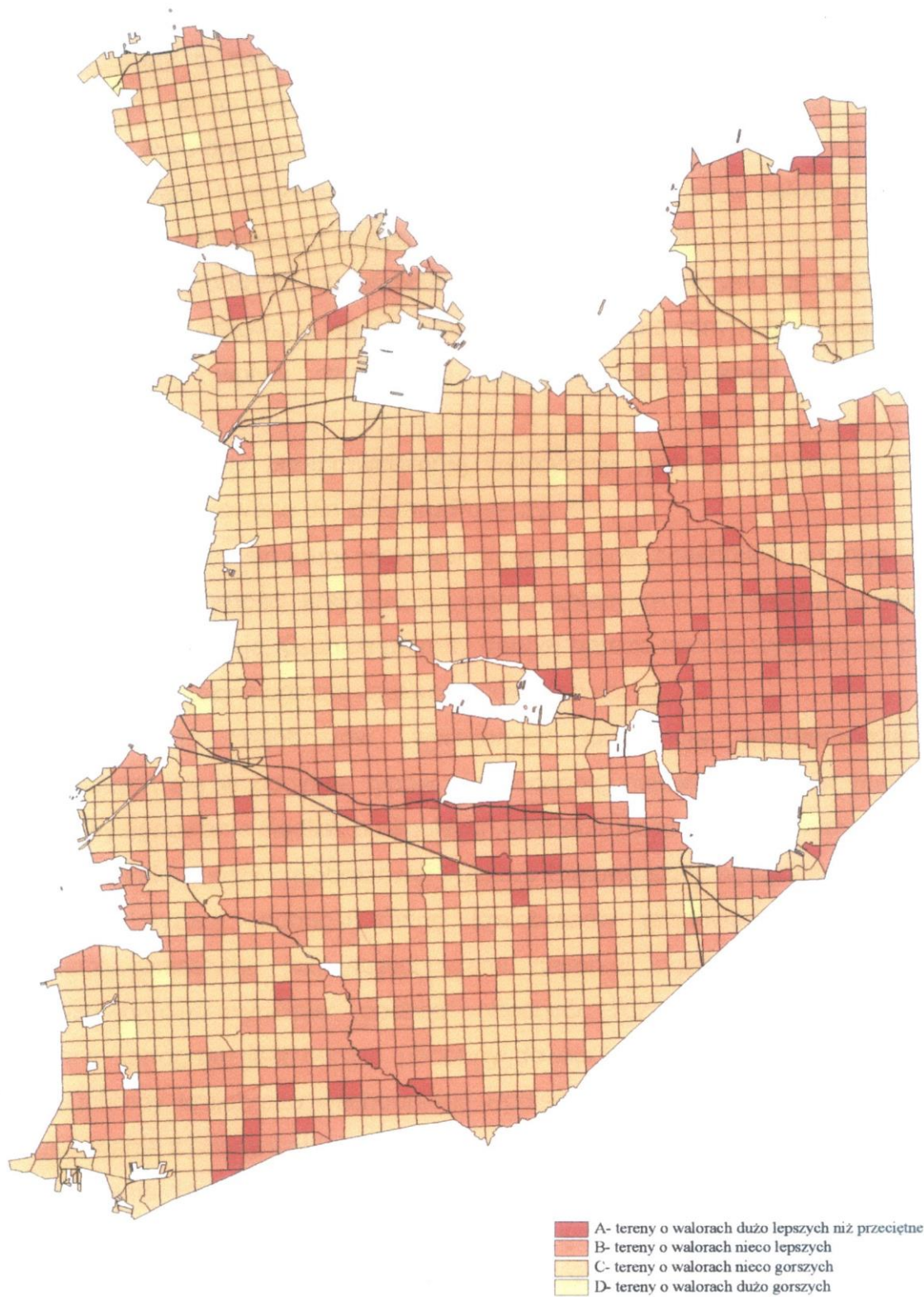
II – krajobrazy płaskich równin organogenicznych w dolinach rzecznych, zagłębieniach wytopiskowych i nieckach deflacyjnych z dominacją biocenozy bagiennych i biocenozy łąkowych

III – krajobraz równin eolicznych i zwydmięń z dominacją biocenozy borów sosnowych

IV – krajobraz falistych wysoczyzn ablacyjnych z pagórkami i wzgórzami kemów z dominacją ciepłolubnych grądów i borów mieszanych

Źródło: Kwiatkowski et al. 2001, Operat krajobrazowy

Atrakcyjność przyrodnicza Puszczy Białowieskiej określona metodą WNET

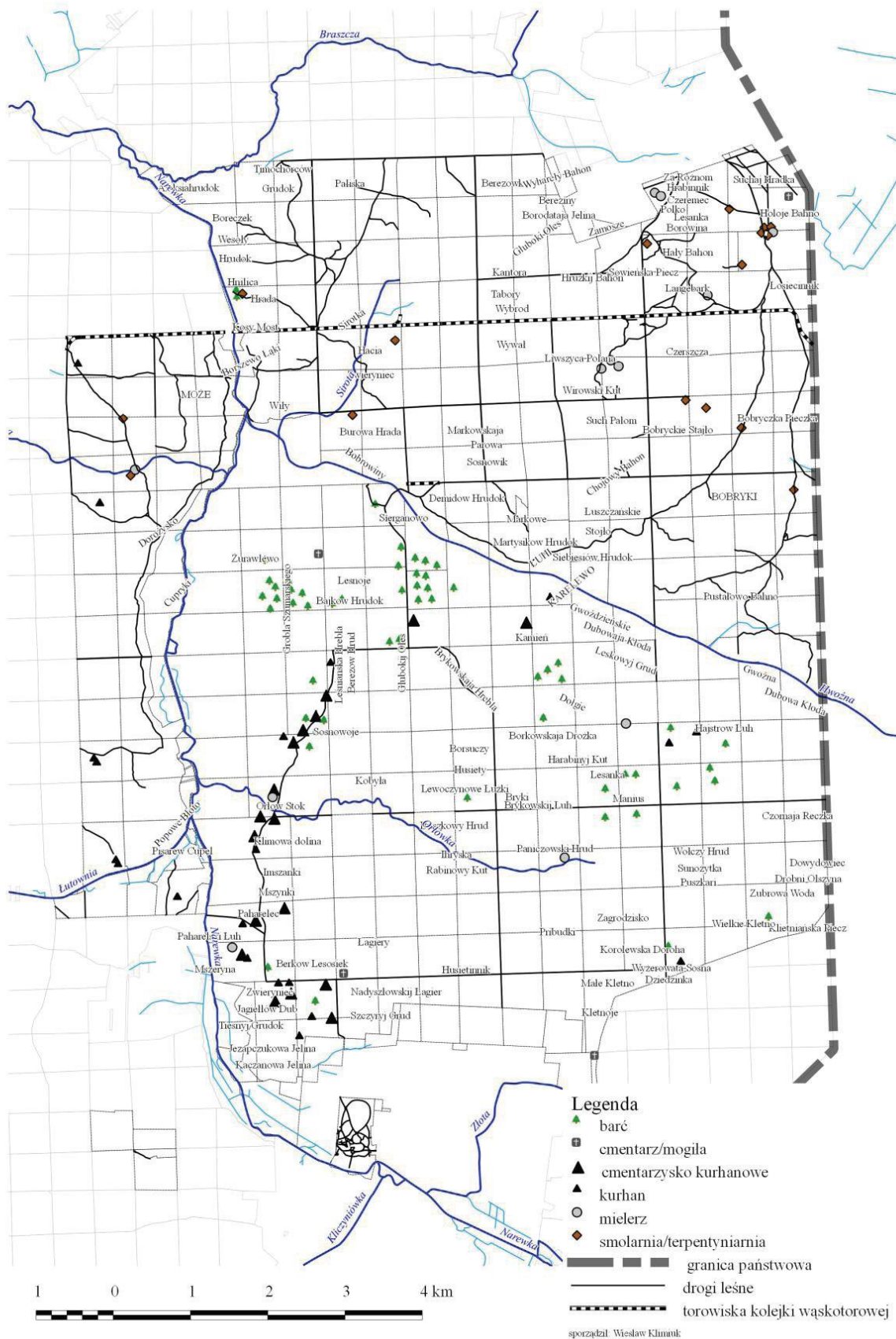
Mapa 2. Atrakcyjność przyrodnicza Puszczy Białowieskiej wykonana metodą WNET
 Źródło: Kwiatkowski et al. 2001, Operat krajobrazowy

Historia Puszczy Białowieskiej przedstawia jej cenne walory, ale także wskazuje na jej wielowiekową ochronę przed niekontrolowaną działalnością człowieka. Od XV wieku Puszcza stanowiła dobra królewskie i była chroniona, w XIX w. stanowiła także obszar carskich łowów, ale na większą skalę polowano na jej terenie dopiero od drugiej połowy XIX w. Inne formy jej użytkowania stanowiły sianozęca, bartnictwo, małoobszarowe uprawy rolne, wypas zwierząt hodowlanych, lokalne pozyskiwanie i przetwórstwo surowców leśnych, miejscowe wypalanie. Te formy użytkowania były jednak mocno ograniczone i nie stanowiły zagrożenia, czy też nie zaburzały znacząco przebiegu naturalnych procesów przyrodniczych. Wpływ człowieka na zachodzące w Puszczy procesy był bardzo ograniczony, a jego wpływy minimalne. (Wesołowski et al., 2018, Samojlik 2007) Najtrudniejszym dla cennych zasobów przyrodniczych Puszczy był okres powojenny, charakteryzujący się ekspansywną gospodarką leśną. Intensywne procesy degradacji zostały jednak zahamowane, a sam obszar został objęty różnymi formami ochrony przyrodniczej i krajobrazowej.

Puszcza Białowieska stanowi obszar transgraniczny, gdyż przez teren przechodzi wschodnia granica Państwa Polskiego, która ustalona została w 1945 r. Granica budziła i wciąż budzi wiele kontrowersji i emocji wśród okolicznych mieszkańców. Jednak konsekwencje kulturowe sięgają historycznych zmian przebiegu granicy różnych państw i księstw. Od XVI w., granica Rzeczypospolitej po Unii Lubelskiej (1569 r.) przebiegała w zachodniej części Puszczy Białowieskiej. Stanowiła granicę województwa brzeskiego, a jednocześnie granicę Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej. W tym miejscu przebiegała również granica polsko-rosyjska po II rozbiórce Polski. Po III rozbiórce Polski (od 1795 r.) była to granica między Rosją a Prusami. Zmiany wprowadzone po 1945 r., nowy przebieg wschodniej granicy Państwa Polskiego spowodowały podział wielu wiosek na część polską i białoruską, a także zamknięcie granic i mniejszą ich przepuszczalność. Puszcza Białowieska stanowi więc ważne dziedzictwo przyrodnicze, ale również i kulturowe. Jest ona bogata w pozostałości ludzkiej działalności, w tym liczne zabytki archeologiczne i pozostałości po dawnych drogach (m.in. średniowiecznych), miejsca wydarzeń historycznych, a także pozostałości infrastruktury łowieckiej. Śladami po wydarzeniach historycznych są m.in. nazwy uroczysk³.

---

³ Na obszarze Puszczy Białowieskiej i jej okolic odnotowano kilkaset miejsc, nazywanych uroczyskami. Badania nad funkcjonującymi nazwami uroczysk i ich weryfikacją prowadzili badacze w pierwszej połowie XIX w. m.in. Kapiński w 1935, Hedermann w 1939 r. (Moroz-Keczyńska, s. 25)

Mapa 2. Obiekty dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieżskiej w części polskiej (wykonał: Wiesław Klimiuk)
Źródło: Moroz – Keczyńska E., 2010, s. 169

I.2. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy Dobra Białowieża Forest i jego otoczenia jest wynikiem wydarzeń historycznych, głównie wpływów kulturowych polskich, ruskich, białoruskich i ukraińskich. Przez wieki na tym terenie budowana była tożsamość kulturowa, dla której fundamentem było współistnienie różnych grup społecznych, etnicznych i religijnych. Ten wielki tygiel kulturowy kształtowany był w wyniku przyłączania do Rzeczypospolitej terenów zamieszkałych przez różne grupy etniczne i wyznaniowe. Odbywało się to poprzez m.in. zawieranie unii, zbrojne inkorporacje, czy też dobrowolne deklaracje przynależności, a także w wyniku masowych migracji ludności oraz brak prawnych, lub zwyczajowych regulacji dotyczących używania języka, czy też wyznawanej religii. Konsekwencją podejmowanych decyzji i wydarzeń gospodarczych, politycznych, a także osadnictwa na tym terenie mniej licznych grup ludności pochodzenia litewskiego, tatarskiego, krzyżackiego, było ugruntowanie się na tym terenie społeczności wielokulturowej. Krajobraz kulturowy będący wynikiem procesów społecznych, gospodarczych, politycznych, zbudowany przez wieki charakteryzuje się kilkoma kluczowymi elementami:

- szachownicowym układem pól i łąk, i tradycyjnymi formami rolnictwa;
- charakterystycznym układem przestrzennym wsi (tzw. szeregówka);
- charakterystycznym dla tego obszaru układem zagród wiejskich (kształtem i układem funkcjonalnym drewnianych budynków mieszkalnych i inwentarskich),
- tradycyjnymi formami zdobnictwa architektonicznego;
- miejscami kultu religijnego (tj. głównie cerkwie prawosławne, kościoły katolickie, a także bardzo liczna mała architektura związana z kultem religijnym, tj. krzyże, kapliczki przydrożne);
- cmentarzami, mogiłami, a także pomnikami pamięci;
- charakterystyczną zabytkową architekturą (pozostałości carskiej historycznej zabudowy)
- toponimiami, czyli charakterystycznymi lokalnymi nazwami uroczysk i nazw miejscowości.

Szachownicowy układ pól i łąk, tradycyjne formy rolnictwa

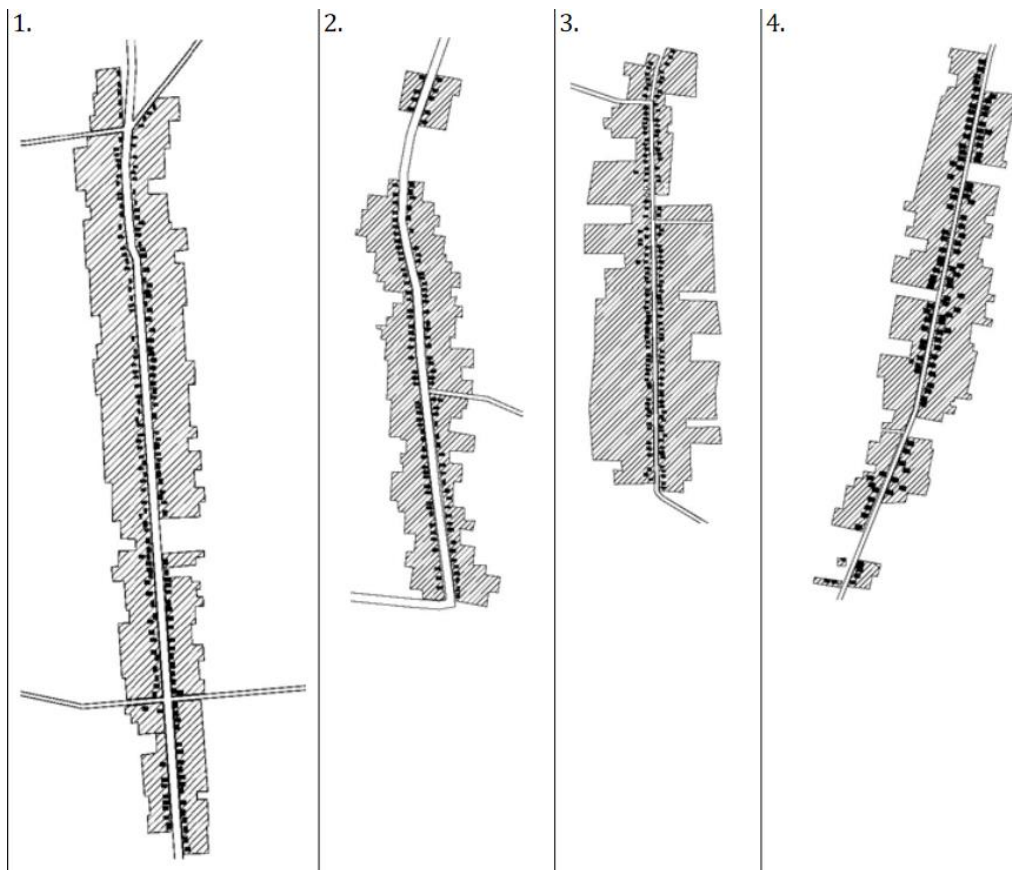
Krajobraz otoczenia Puszczy Białowieskiej charakteryzuje szachownicowy układ pól i łąk, które należą głównie do małych gospodarstw (do 10 ha). Ich dominacja w krajobrazie, a także zachowanie śródpolnej roślinności świadczy nie tylko o długiej tradycji chłopskiej tego obszaru, o małej zamożności gospodarstw rolnych, ale przede wszystkim stanowi ważne świadectwo współpracy i harmonijnego współżycia człowieka z otaczającą go przyrodą. Krajobraz ten jest wynikiem również słabej jakości ziem na tym terenie (dominują ziemie 5-6 klasy), a także stosowanych narzędzi polityki ochrony (nakazy i zakazy oraz narzędzia finansowe wpierające gospodarkę leśną i żyjące dziko zwierzęta m.in. program dokarmiania żubrów), co zachęca rolników do zachowania dotychczasowych tradycyjnych form rolnictwa oraz co skutkuje zachowaniem istniejących elementów krajobrazu.

Region Puszczy Białowieskiej to poza wartościami przyrodniczymi jeden z najciekawszych pod względem kulturowym regionów w kraju. Występująca tu różnorodność kulturowo-religijna związana z położeniem na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu etnicznym. Jest to także najlepiej w kraju zachowany wiejski krajobraz kulturowy z doskonale wkomponowanymi w pejzaż wsiami o cennych układach osadniczych i zwartymi zespołami tradycyjnej drewnianej zabudowy. Elementy te decydują o niezwykle atrakcyjnych walorach krajobrazowych tego obszaru.

Odrębność osadnictwa na tym terenie widoczna jest względem zachodniej Rzeczypospolitej, czy też terenów położonych na wschód. Osadnictwo na przedpolu, w otoczeniu Puszczy Białowieskiej było wynikiem ścierania się trzech narodowości, kultur, od południa ukraińskiej, od północnego wschodu ruskiej, białoruskiej, a od zachodniej mazowieckiej, czyli współczesnej kultury polskiej.

Charakterystyczny układ zagród wiejskich

Lokacje miejskie odbywały się na tym terenie w wyniku decyzji politycznych. Duże znaczenie dla osadnictwa w otoczeniu Puszczy Białowieskiej miała reforma rolna. Reforma rolna w dobrach stołowych (tzw. pomiaru włóczna⁴) realizowana za panowania króla Zygmunta Augusta miała swoje kluczowe znaczenie dla kształtu ówczesnego i dalszego osadnictwa. Wpłynęła na uporządkowanie stosunków własnościowych oraz kształt i wielkość wsi. Osadnictwo w wyniku zakładania kolejnych osad, wsi postępowało z zachodu na wschód, od strony dzisiejszego Bielska. Kolejne jednostki osadnicze, w wyniku wyrębu lasów zakładane były coraz bliżej dzisiejszej Puszczy Białowieskiej. Oznacza to, że najmłodsze jednostki osadnicze znajdziemy na jej skraju. W wyniku kolonizacji tych obszarów w sposób planowy (już od czasów tzw. pomiaru włócznej) zakładano kolejne osady, w których gospodarze otrzymywali podobnej wielkości działki, będące elementem szerszego zaplanowanego układu. Kolonizacja postępowała więc wzdłuż granicy lasów z północy na południe. Do czasów współczesnych bardzo dobrze zachowały się układy przestrzenne wsi i zagród wiejskich.

Rysunek 1. Przykłady zabudowy wsi szeregowych: 1. Czyże, gm. Czyże, 2. Mochnate, gm. Hajnówka, 3. Plutycze, gm. Bielsk Podlaski, 4. Stare Berezowo, gm. Hajnówka.

Źródło: Sulima, 2018

⁴ Pomiaru włóczna wprowadzona za Zygmunta Augusta w 1557 r. wprowadzała m.in. podstawową jednostkę powierzchni ziemi odpowiadającą 30-36 morgom (ok. 21-22 ha) włókę, która zależna była od rodzaju gleby. Wyznaczono stałą opłatę czynszową za ziemię, a także grunty należące do wszystkich mieszkańców w każdej wiosce podzielono na trzy nowy, a te z kolei na mniejsze rezy, należące już do poszczególnych gospodarzy. Rezy miały kształt długich, wąskich pasów ziemi. Pomiaru włóczna wprowadzała także na tym terenie obowiązkowy trójpolowy system gospodarowania ziemią tzw. "trójpolówkę". (Gaweł, 2009)

Charakterystyczny układ przestrzenny wsi (tzw. szeregówka)

Zapoczątkowano na tym terenie wprowadzenie układu szeregowego zabudowy wsi wraz z szachowym układem gruntów. Szeregówka, to układ przestrzenny wsi, który powstał w XVI wieku wskutek reorganizacji dóbr królewskich. Szeregówka wyróżnia się regularnym łanowym układem pól, ale w przeciwieństwie do rzędówki i łańcuchówki posiada zwarcie ustawione zagrody. Pomiar włóczna wprowadziła nowy układ gruntów wiejskich, charakteryzujący się wąskimi i głębokimi działkami (od 0,5-1 km), zabudową zagrodową ustawioną charakterystycznie w stosunku do drogi i względem siebie. Domy w zabudowie szeregowej stoją szeregiem, węższym bokiem (tzw. szczytem) do drogi. Do dziś w strukturze przestrzennej zabudowy wsi w otoczeniu Puszczy Białowieskiej charakterystyczny jest zachowany, archaiczny układ przestrzenny z XVI-XVII w. W większości wsi do dziś przetrwał także charakterystyczny sposób rozplanowania budynków gospodarskich, gdzie oddzielnie stawiano poszczególne budynki. Drewniane domy stawiane były szczytem do drogi. Typowym domem mieszkalnym był dwutraktowy budynek na asymetrycznym planie i z dośrodkowym systemem grzewczym, wzniesiony w konstrukcji zrębowej ścian z dwuspadowym dachem. (Sulima, 2018)

Zdjęcie 1. Dom mieszkalny z charakterystycznym ganeczkiem.

Źródło: E. Boryczka

Były to często domy z drewnianymi ganeczkami, a także zdobione snycerską dekoracją. Głównie zdobione były nad i podokienniki, okiennice, wiatrownice, naroża, szczyty dachów, a także szczyty elewacji. Z tyłu, w głębi działek lokowane były budynki gospodarskie (stajnie, obory i chlewy), a na końcu stodoły i inne budynki pomocnicze. Warto zaznaczyć, że na tym terenie pojawił się jeszcze jeden charakterystyczny typ zabudowy działek, tj. zagroda wydłużona typu „hajnowsko-bielsko-podlaskiego”, która cechowała się ułożeniem budynków mieszkalnego i inwentarskiego w linii. (Moroz-Keczyńska, 2006) Wąski kształt działek, przy ich stosunkowo niewielkiej szerokości wymusił ustawienie budynków inwentarskich w jednej linii z budynkami mieszkalnymi. Zaczęto więc dostawiać budynki gospodarskie do domów mieszkalnych, łącząc w ten sposób budynki w ciąg zabudowań. Drugim typem przestrzennym zabudowy wsi, występującym rzadziej, i związanym z polskim osadnictwem jest typ określany jako mazowiecko-podlaski przysiółek szlachecki. (Prokopek 1995, Moroz-Keczyńska, 2006, Sulima 2018, Moroz-Keczyńska, 2010) Charakterystyczny dla obszaru Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia kształt wsi, a także nieodmiennie związany z nim układ drożny oraz rozłogi pól i wzajemny stosunek obszarów leśnych i rolnych to elementy, które stanowią przejaw wydarzeń społecznych i politycznych, a także dokonanych tutaj decyzji planistycznych. Istniejące wartości historyczne i kulturowe, w tym także kompozycyjne czy krajobrazowe zachowanych układów ruralistycznych wymagają ochrony oraz harmonijnego dopełniania współczesnymi elementami.

Zdjęcie 2. Gęsty układ zabudowy wsi szeregówki.

Źródło: E. Boryczka

Tradycyjne formy zdobnictwa architektonicznego

Dodatkowo w XIX w. nasiliły się procesy kształtowania tożsamości narodowych związanych z pograniczem białoruskim, litewskim i ukraińskim, co skutkowało zamieszkiwaniem tego obszaru przez ludność utożsamiającą się z różnymi grupami narodowymi (m.in. polską, białoruską, litewską). W XIX w. nową siłą, propozycją polityczną i narodową stał się nacjonalizm. Na lokalną tożsamość miały wpływ procesy m.in. przymusowa ewakuacja ludności w głąb Rosji w 1915 r., tak zwane bieżeństwo, z którego powróciła niewielka liczba ludności około 1921 r., zdziesiątkowana chorobami, głodem.

Powrót mieszkańców tego regionu z bieżenstwa przyniósł m.in. tradycję zdobienia domów mieszkalnych, co pozostawiło po dziś dzień ślady w krajobrazie kulturowym tego obszaru. Cechą tego krajobrazu jest niespotykane nigdzie indziej na terenie Polski zdobnictwo, które przybiera wyjątkowo dekoracyjne, snycerskie wręcz formy. Zdobnictwo występuje na domach mieszkalnych, prawosławnych świątyniach, na przydrożnych kapliczkach. (Sulima 2018) Dominują w zdobnictwie elementy dekoracyjne o motywach geometrycznych lub roślinnych.

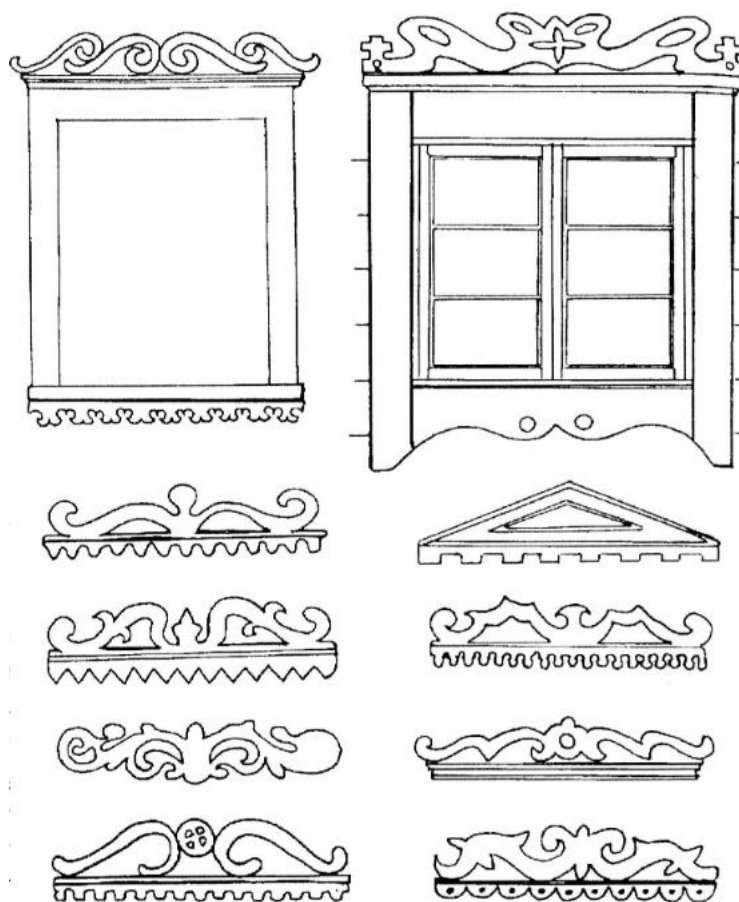
Na tym terenie, choć również i na całym Podlasiu charakterystyczne było powszechne ustawianie ganków z elementami mazurskiego zwieńczenia dachów śparogami. Śparogi to drewniane ozdoby szczytów domów lub ganków, które miały urozmaicone kształty, począwszy od wyciętych z desek spłaszczonych rombów poprzez różne formy geometryczne, krawędziaki wycięte w formie szpiców, kopulek, wieżyczek, krzyży.

W architekturze i zdobnictwie domów budowanych na terenie Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia widoczne są różnice. Wyniki prowadzonych w różnych okresach badań (Moroz-Keczyńska, 2007, 2006, 2010) wskazują, że domy budowane na terenie samej Puszczy (m.in. Białowieża) posiadały większą bryłę budynków mieszkalnych i charakteryzowały się brakiem ornamentów. Domy natomiast mieszkańców wsi otaczających obszar Puszczy były mniejsze, posiadały wydłużoną bryłę. Domy te posiadały ozdobnie szalowane szczyty, często wyposażone były w rzeźbione wiatrownice wykończone śparogami. Ornamenty umieszczane były również na narożach domów, nad i pod oknami, co nazywane było nalicznikami. Zdobiono również drzwi i okiennice. (Sulima 2018)

Zdjęcie 3. Zdobienia domów mieszkalnych.

Źródło: E. Boryczka

Rysunek 2. Zdobienia domów drewnianych
Źródło: Cybulko 2001

Miejsca kultu religijnego

Kluczowym elementem krajobrazu kulturowego Dobra Białowieża Forest i jego otoczenia, szczególnie ważnego z punktu widzenia tożsamości lokalnej ludności są świątynie parafialne i cmentarne, a także przydrożne kapliczki. Wyznawana religia jest silnym czynnikiem budującym lokalną tożsamość. Jej materialnym wymiarem są nie tylko świątynie i miejsca pochówków, ale także elementy małej architektury, miejsca pamięci odnajdywane w przestrzeniach publicznych i prywatnych mieszkańców Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia. Dominuje tu prawosławie, do którego należy zdecydowana większość mieszkańców. Drugą, ale zdecydowanie mniejszą grupą są mieszkańcy wyznania katolickiego (kościół rzymskokatolicki). Mieszka tu również niewielka liczba ludności wyznań ewangelickich (m.in. baptyści). Wielowiekowa tradycja zróżnicowania wyznaniowego jest wciąż obecna, a jej materialnym przejawem jest wielość i zróżnicowanie m.in. świątyń i nekropoli. Istniejące budownictwo sakralne charakteryzuje różnorodność stylów i form architektonicznych. Z uwagi na dominację prawosławia w krajobrazie dominują głównie murowane cerkwie prawosławne, które były wznoszone w dwóch głównych stylach: ludowym (do około 1839 r.) oraz „narodowo-rosyjskim” (od połowy XIX w.). (Moroz-Keczyńska, 2006, 2010) Wiele z obiektów cerkiewnych pomalowanych jest na kolor niebieski. Według wierzeń mieszkańców kolor niebieski symbolizuje kolor nieba, dzięki temu zapewnia bliskość niebios takim miejscom. Częstym widokiem, charakterystycznym dla tego regionu są także nagrobki na cmentarzach prawosławnych pomalowane na niebiesko.

Zdjęcie 4. Cerkiew prawosławna w Białowieży
Źródło: E. Boryczka

Cmentarze, mogiły, pomniki pamięci

Ważnym elementem puszczańskiego krajobrazu są także nekropolie: rzymsko-katolickie, prawosławne, unickie, ewangelickie oraz miejsca straceń z czasów wojen i powstań. Na obszarze Puszczy Białowieskiej znajdują się również cmentarze żydowskie, będące świadectwem życia na tym terenie również ludności żydowskiej. Bardzo duże znaczenie dla lokalnej ludności poza dużymi obiektami sakralnymi mają miejsca pochówków, miejsca śmierci, upamiętnionych licznymi pomnikami.

Zdjęcie 5. Kirkut w Narewce

Źródło: Autorstwa Przykuta, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=7466088>

Zdjęcie 6. Miejsce pamięci, okolice Hajnówki

Źródło: E. Boryczka

Zjęcie 7. Miejsca pamięci – miejsce straceń

Źródło: E. Boryczka

Krajobraz kulturowy tego obszaru wypełniony jest elementami małej architektury głównie w postaci prawosławnych krzyży oraz katolickich kapliczek. Krzyże prawosławne i katolickie ustawione są często razem, obok siebie. Ten rodzaj małej architektury na Podlasiu służył sakralizacji przestrzeni i był istotnym elementem wyznaczania granic zasięgów obszarów kulturowych, wyznaniowych. Szczególnie ważnym elementem tego dziedzictwa w Puszczy Białowieskiej i jej otoczeniu były i są krzyże lub grupy krzyży ustawiane na początku i końcu wsi. (Romaniuk, 2000 za: Moroz-Keczynska, 2006, Fryś-Pietraszka et al. 1988) Stanowią one także informacje dla przyjezdnych, gdzie jest wieś i jakiego wyznania są jej mieszkańcy.

Zdjęcie 8. Krzyże przydrożne
Źródło: E. Boryczka

Zdjęcie 9. Krzyże przydrożne.
Źródło: E. Boryczka

Zdjęcie 9. Kapliczka przydrożna w Białowieży.

Źródło: E. Boryczka

Charakterystyczna zabytkowa architektura (pozostałości carskiej historycznej zabudowy)

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego są zabytkowe obiekty i parki związane z funkcjonowaniem Puszczy Białowieskiej. Chodzi o obiekty będące pozostałością po królewskich i carskich ogrodach, a także Pałacowy i Dyrekcyjny Park Krajobrazowy w Białowieży (m.in. pozostałości pałacu, Dworek Gubernatora, zespół budynków carskiej administracji leśnej). Wiele budynków należących do zespołu rezydencji myśliwskiej carów zbudowano w stylu szwajcarskim, uzupełnionym o elementy rosyjskie. Park Pałacowy jest jedynym w Polsce istniejącym założeniem ogrodowym towarzyszącym carskiej rezydencji myśliwskiej. Zaprojektowany został w stylu angielskim w XIX w. Jego cenne walory historyczne i przyrodnicze uzupełniane są walorami o charakterze użytkowym, gdyż jest jedyny większy i dobrze zachowany historyczny park funkcjonujący na obszarze południowego Podlasia.

Zdjęcie 10. Dworek Gubernatora

Źródło: E. Boryczka

W świadomości mieszkańców zarówno zabytkowe parki jak i historyczne obiekty znajdujące się w nich mają kluczowe znaczenie dla krajobrazu kulturowego i ich tożsamości, identyfikacji z tym obszarem. Są one mocno kojarzone z historią i tradycją tego terenu, ale przede wszystkim z cennymi przyrodniczo terenami Puszczy Białowieskiej. Ponadto elementy tego puszczańskiego krajobrazu uzupełniane są o cerkwie i licznie ustawione krzyże, głównie prawosławne. Duże znaczenie dla krajobrazu kulturowego i tożsamości mieszkańców ma także zespół budynków carskiego dworca kolejowego (zbudowana w stylu szwajcarskim Białowieża Towarowa).

Zdjęcie 11. Białowieża Towarowa
Źródło: E. Boryczka

Zdjęcie 10. Białowieża Towarowa - ekspozycja
Źródło: E. Boryczka

Toponimia, charakterystyczne lokalne nazwy uroczysk i nazw miejscowości

Nierozzerwalnie z krajobrazem kulturowym Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia związane są tzw. uroczyska. Określenie uroczysko odnosi się do przestrzeni, którą człowiek wyróżnił z otoczenia i poznał. Na tym terenie jest ich kilkaset lub więcej. Nie tylko obszar samej Puszczy jest nią wypełniony, ale także wsie. Uroczyska posiadają swoje nazwy, a w związku z wielokulturowością tego obszaru nietrudno o wielojęzyczne nazwy na tym terenie. W XIX wieku kilkakrotnie podejmowano próby spisania nazw uroczysk⁵. Obecnie również sami mieszkańcy próbują wciąż używać tych nazw, ale trzeba stwierdzić, że z czasem coraz bardziej one zanikają w powszechnym użytkowaniu. Uroczyska i ich nazwy mogą stanowić cenne źródło informacji na temat krajobrazu przyrodniczego i kulturowego tego obszaru, szczególnie cennego dla mieszkańców i ich tożsamości.

⁵ M.in. Kapiński w 1935, Hedermann w 1939 r.

Zdjęcie 10. Uroczysko Kobyła Szyja, Postołowo

Źródło:

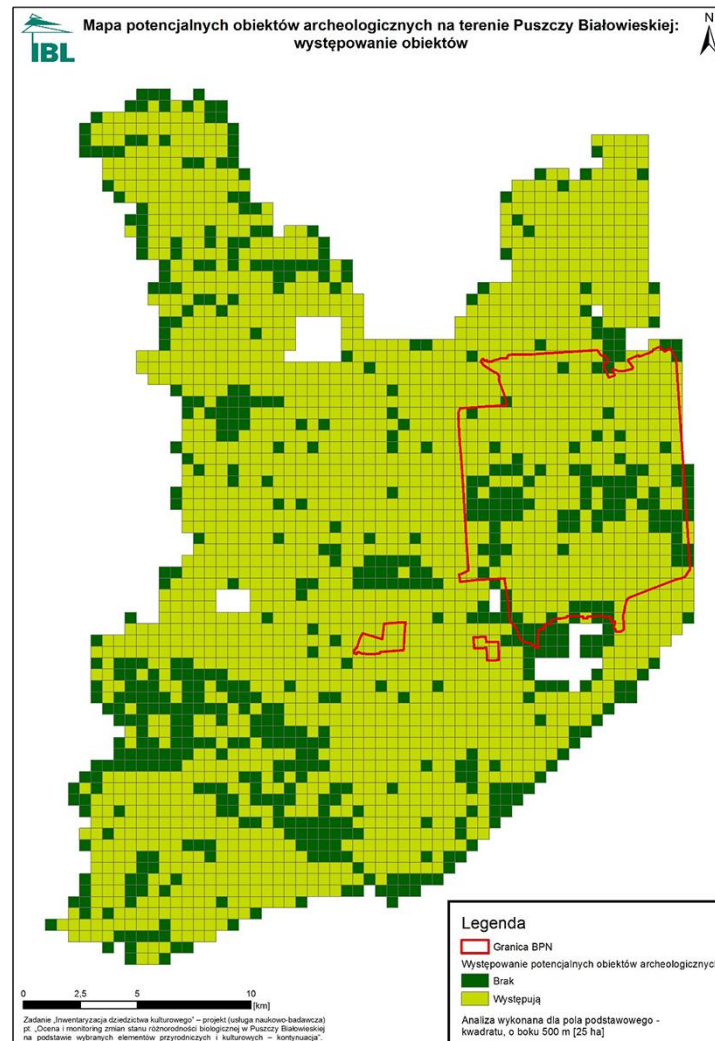
https://get.google.com/albumarchive/107606047111085208799/album/AF1QipPjWPUS95kK4F0ng6EhkHYTg_8822-0UQi3emKv?feat=embedwebsite

Puszcza Białowieska poza niezwykle cennym dziedzictwem przyrodniczym bogata jest także w elementy dziedzictwa kulturowego będącego elementem jej leśnego krajobrazu. Przeprowadzane w Puszczy Białowieskiej badania (w 2016 z wykorzystaniem lasera, na bazie ASL) wskazują na pozostałości na terenie puszczy śladów działalności człowieka, miejsc pamięci, miejsc historycznych, potencjalnie mogące stanowić elementy budujące tożsamość lokalnej społeczności. Elementami dziedzictwa kulturowego obszaru lasu Puszczy Białowieskiej są m.in.:

- grodziska – pozostałości domniemanych obiektów mieszkalno-obronnych
- cmentarzyska, kurhany, mogiły,
- obiekty liniowe, będące relikdami dawnej działalności człowieka,
- ślady konfliktów zbrojnych – obiekty związane z tzw. archeologią historyczną, archeologią współczesności (np. mogiły żołnierzy, okopy wojenne, miejsca straceń),
- pozostałości eksploatacji i przetwórstwa surowców naturalnych (np. potażarnie, mielerze, smolarnie).

Przeprowadzone z wykorzystaniem lasera badania obszarów leśnych Puszczy Białowieskiej wskazują występowanie licznych stanowisk archeologicznych, świadczących o działalności człowieka na tym obszarze. Są to nie tylko grodziska, cmentarzyska, ale również większe obiekty liniowe. W wyniku przeprowadzonych badań pod powierzchnią terenu rozpoznano niewielkie „wały kamienne” o szerokości dochodzącej do 2 metrów, a długości od kilkunastu do nawet kilkuset metrów (wg rozpoznania danych ALS). Odkryte obiekty liniowe w wielu miejscach układają się w zamknięte,

czworoboczne, regularne konstrukcje, przypominające kształtem siatkę pól uprawnych lub pozostałości dawnych pracowni. Poniższa mapa wskazuje występowanie obiektów archeologicznych, będących dziedzictwem kulturowym obszaru Puszczy Białowieskiej. Są to bogate i cenne odkrycia śladów działalności i bytności ludzi na tych terenach przed wiekami, jednak ich obecne znaczenie dla lokalnej ludności i jej tożsamości wydaje się niewielkie.

Mapa 3. Mapa potencjalnych obiektów archeologicznych na terenie Puszczy Białowieskiej

Źródło: Stereńczak et al., 2016, <https://www.ibles.pl/badania/puszcza-bialowieska-dziedzictwo-kulturowe/inwentaryzacja-dziedzictwa-kulturowego>

Na terenie Puszczy Białowieskiej funkcjonuje archaiczny układ sieci komunikacyjnych (drogowy). Do obsługi Puszczy służyły trzy rodzaje dróg: lokalne – bezpośrednio związane z wywożeniem drewna i innych produktów leśnych, drogi do obsługi polowań, a także sieć dróg, które służyły komunikacji. Układ w dużej części pozostał niezmieniony. Ważnym elementem krajobrazu związanym z układem komunikacyjnym jest sieć kolei wąskotorowej przebiegającej przez tereny leśne, zbudowanej do obsługi gospodarki leśnej prowadzonej na tym terenie w okresie powojennym.

Wymienione elementy krajobrazu kulturowego stanowią przejaw i elementy tożsamości mieszkańców tego obszaru. Przeprowadzone na potrzeby tej ekspertyzy badania ankietowe oraz wywiady pogłębione z przedstawicielami lokalnej społeczności wskazały, że wymienione powyżej części

składowe krajobrazu kulturowego odwołują się do lokalnej tożsamości, tradycji, kultury, wierzeń i skojarzeń mieszkańców. Są to miejsca i charakterystyczne elementy przestrzeni, z którymi mieszkańcy w największym stopniu się identyfikują, uznają je za ważne dla siebie i społeczności, w których żyją.

Wśród elementów krajobrazu kulturowego dominują obiekty i miejsca związane z kultem religijnym oraz przyrodą. Szczególne znaczenie dla mieszkańców mają zarówno lasy, jak i dziko żyjące zwierzęta oraz obiekty bezpośrednio związane i identyfikowane z Puszcą. Drugą grupą elementów krajobrazu, z którą identyfikują się w szczególny sposób mieszkańcy to głównie obiekty sakralne, krzyże, cmentarze. Ważnymi elementami budującymi krajobraz kulturowy w świadomości mieszkańców tego obszaru są obiekty zabudowy wiejskiej oraz typowy wiejski (rolniczy) krajobraz.

Tabela 1 Obiekty i elementy krajobrazu charakterystyczne dla obszaru Puszczy Białowieskiej

Lp.	Obiekty i elementy krajobrazu charakterystyczne dla obszaru Puszczy Białowieskiej	Udział odpowiedzi respondentów
1	żubr	92,3%
2	cerkwie prawosławne	84,6%
3	zwierzęta dziko żyjące	84,6%
4	tradycyjne formy zdobnictwa architektonicznego (m.in. drewniane domy ze zdobieniami)	69,2%
5	puszcza, stary, naturalny, las mieszany	69,2%
6	krzyże prawosławne	69,2%
7	Park Pałacowy	53,8%
8	typowa zagroda wiejska	53,8%
9	pałac w Białowieży	46,2%
10	cmentarze	46,2%
11	brama Parku Narodowego	38,5%
12	kościóły	38,5%
13	martwe drzewa	38,5%
14	typowy układ przestrzenny wsi (kształt wsi)	30,8%
15	cmentarzyska i kurhany	30,8%
16	panoramy widokowe puszczy	30,8%
17	ambona myśliwska	23,1%
18	kapliczki katolickie	23,1%
19	drewniane rzeźby	23,1%
20	barcie	15,4%
21	uroczyska np. „Jelenia Góra”	7,7%
22	grodziska	0%
23	mielerze, smolarnie, terpentyniarnie	0%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 2 Obiekty i elementy krajobrazu ważne dla mieszkańców obszaru Puszczy Białowieskiej i związane z lokalną tożsamością

Lp.	Obiekty i elementy krajobrazu charakterystyczne dla obszaru Puszczy Białowieskiej	Udział odpowiedzi respondentów
1	Park Pałacowy	53,8%
2	zespół budynków carskiego dworca kolejowego	53,8%
3	cerkiew prawosławna w Białowieży	46,2%
4	brama Parku Narodowego	46,2%
5	Pałac w Białowieży	38,5%
6	drewniana cerkiew (m. Narew)	15,4%
7	budynki carskiej administracji leśnej	15,4%
8	obelisk Augusta II Sasa	15,4%
9	drewniane rzeźby	15,4%
10	młyny drewniane	7,7%
11	drewniany kościół (m. Narew)	7,7%
12	Dworek gubernatora	7,7%
13	kościół katolicki p.w. św. Teresy w Białowieży	0%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wyniki przeprowadzonych badań ankietowych i wywiadów pogłębionych wskazują także, że dla lokalnej społeczności elementy dziedzictwa kulturowego o charakterze archeologicznym, odkryte na terenach leśnych nie nawiązują wprost do ich tożsamości, nie są też w dużej mierze identyfikowane. Jedynie miejsca pamięci, mogiły żołnierzy poległych w walkach, czy miejsca straceń z okresu II Wojny Światowej stanowią elementy leśnego krajobrazu kulturowego, z którymi identyfikują się mieszkańcy tego obszaru. Są to jednak niejednoznaczne dla lokalnej społeczności tematy i miejsca będące niejednokrotnie źródłem lokalnych niechęci, czy konfliktów.

Wśród obiektów, czy miejsc, z którymi identyfikują się mieszkańcy, wskazując je jako ważne obiekty i miejsca w miejscowościach ich zamieszkania znajdują się obiekty sakralne i miejsca spoczynku, czyli cerkwie, kościoły, i cmentarze. Istotne znaczenie dla mieszkańców ma również zalew Siemianówka, huta szkła, oraz inne miejsca związane z przyrodą, takie jak: rzeka Biebrza, pola i łąki, stawy po dawnej cegielni tzw. glinianki.

Specyfika tutejszego krajobrazu kulturowego, przejawia się w zachowanym do dziś XVI-wiecznym układzie osadniczym, stanowiącym unikat w skali nie tylko Polski, ale i Europy, czy w wyjątkowości charakteru architektury drewnianej o swoistych lokalnych cechach, zdobieniach, ukształtowanych przez setki lat w następstwie czynników historycznych, kulturowych. Niepowtarzalne formy motywów zdobniczych, rozwiązań konstrukcyjnych nie występują nigdzie indziej na obszarze całego kraju. Tożsamość krajobrazu identyfikuje oraz odróżnia grupy etniczne od siebie i od kultury masowej. Specyfika obszaru Puszczy Białowieskiej oznacza również występowanie wielu wyróżników krajobrazu, które jednoznacznie identyfikują i określają ten obszar, jako niepowtarzalny i unikatowy. Krajobraz ten

wynika z obecności w przestrzeni kultywowanych wartości (zachowań, wierzeń, zwyczajów, obyczajów) danej zbiorowości zamieszkującej obszar Puszczy Białowieskiej. (Myga-Piątek, 2015) Elementy krajobrazu kulturowego związane z lokalną tożsamością i silną identyfikacją mieszkańców z obszarem Puszczy Białowieskiej, w której zamieszkują wyrażają wyjątkową uniwersalną wartość w wymienionych elementach przyrodniczych, a także kulturowych, takich jak obiekty sakralne, miejsca kultu i pochówków, drewnianych domach i ich zdobieniach, układzie przestrzennym wsi.

II. Niematerialne dziedzictwo kulturowe Dobra Białowieża Forest i otoczenia

WPROWADZENIE

Dziedzictwo niematerialne oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty, i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dziedzictwo niematerialne przejawia się m.in. poprzez:

- Tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik dziedzictwa niematerialnego (m.in.: legendy, przysłowia, pieśni, oracje, opowieści wspomnieniowe i wierzeniowe, historie, przedmowy, laments pogrzebowe);
- Sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne (m.in. tradycje wokalne, instrumentalne i taneczne; widowiska religijne, karnawałowe i doroczne);
- Zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne (zwyczaje, rytuały i obrzędy doroczne, sytuacyjne i rodzinne, chrzciny, wesela, pogrzeby, zwyczaje odpustowe i pielgrzymi, gry i zabawy folklor dziecięcy, sposoby świętowania, praktyki służące nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich, np. sposoby składania życzeń);
- Wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata (tradycyjne wyobrażenia o wszechświecie, meteorologia ludowa, tradycyjne sposoby gospodarowania, tradycyjne sposoby leczenia itp.);
- Umiejętności związane z rzemiosłem i zawodami tradycyjnymi (m.in. rękodzieło, stolarstwo, ciesielstwo, bednarstwo, garbarstwo, garncarstwo, bartnictwo, smolarstwo, osocznictwo, itp.). (UNESCO 2003)

Dziedzictwo kulturowe obejmuje wszystko, co z przeszłości przekazywane jest do teraźniejszości lub współczesności. Szczególnie ważne w procesie przekazywania z przeszłości do teraźniejszości jest nośnik dziedzictwa, którym są ludzie, ich grupy i całe społeczności. Dziedzictwo w tym procesie poddawane jest ocenie, a także związanej z nią selekcji oraz adaptacji. Dziedzictwo niematerialne włącza się do życia kolejnych pokoleń lub grup społecznych nim zainteresowanych. Proces adaptacji, odtwarzania i kultywowania wymaga zaangażowania podmiotu lub grupy, która stanowi dziedziczącą jednostkę (lub grupę). Dziedzictwo niematerialne nie jest i nie może być obojętne. Traci ono wtedy swoją rolę i znaczenie, oraz zanika. Dziedzictwo kulturowe jest zatem produktem kulturowym społeczności współczesnych. W ochronie i wykorzystaniu dziedzictwa niematerialnego kluczową rolę odgrywa udział społeczności lokalnej czy osób, których dotyczy dane zjawisko. Rola społeczności lokalnej jest szczególnie w tworzeniu i wykorzystaniu ośrodków, przedsięwzięć związanych z dziedzictwem.

Ważnym elementem w procesie ochrony i kształtowania dziedzictwa niematerialnego jest edukacja. Edukacja jest procesem, którego celem jest kształtowanie ludzi, przede wszystkim dzieci i młodzieży,

ich wiedzy, postaw, stosownie do panujących w danym społeczeństwie norm, ideałów, itp. Również edukacja tzw. nieformalna, która trwa przez całe życie, ma istotne znaczenie jako proces kształtowania się postaw, wartości, umiejętności i wiedzy na podstawie różnych doświadczeń oraz wpływu edukacyjnego otoczenia (grupy rówieśniczej, rodziny, środowiska społecznego, działalności gospodarczej). Stąd też edukacja formalna jak i nieformalna ma kluczowe znaczenie w zachowaniu i przekazywaniu dziedzictwa niematerialnego kolejnym pokoleniom.

Obszar Dobra Białowieża Forest i jego otoczenie należy do regionu kulturowo-historycznego nazywanego Podlasiem. Jest to obszar przenikania i wzajemnego oddziaływania kilku społeczności i ich kultur, m.in. ze względu na zmiany przebiegów granic, a także sam charakter terenu pogranicza, który wpływa na różnorodność i wzajemne oddziaływanie społeczności. Obszar ten należy do pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, który od wieków nie ma ściśle określonej granicy etnicznego, kulturowego i religijnego wpływu. Na tym obszarze współistnieją obok siebie dwie główne tradycje: wschodnia i zachodnia oraz trzy główne kultury: białoruska, ukraińska i polska. Sfery wpływów i oddziaływania poszczególnych grup ludności zmieniały się w czasie, ale także przesunęły w przestrzeni, a grupy etnograficzne traciły lub zyskiwały na znaczeniu. (Moroz-Keczyńska, 2006) Obszar ten od wieków jest więc miejscem styku i przenikania się historycznych wpływów Słowian wschodnich i zachodnich oraz ludów Północy.

W wyniku procesów historycznych, politycznych, społecznych, kulturowych na terenie Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia znajdujemy osadnictwo polskie (głównie wsie wewnątrz puszczańskie, czyli Budy, Teremiski i Pogorzelce, częściowo m.in. Narewka), osadnictwo białoruskie (głównie okolice Białowieży, a także tereny na zachód i północ od Hajnówki), osadnictwo ukraińskie (głównie na południu, okolice Czeremchy), a także osadnictwo żydowskie (rzemieślnicze w Białowieży, Narewce, Szereszewie, rolnicze w Abramowie), osadnictwo niemieckie (głównie w Czołowie, Biernackim Moście), osadnictwo rosyjskie (głównie w Białowieży). Występowanie osadnictwa, różnych kulturowo, etnicznie, narodowościowo, czy też wyznaniowo grup pozostawiło swoje zapisy w przestrzeni wsi i miasteczek, ale zdeteterminowało również kulturę i zachowania lokalnej społeczności (m.in. język, zwyczaje, wierzenia, kulinaria).

Pogranicze, czy obszar transgraniczny jest terenem kontaktu kulturowego i społecznego co najmniej dwóch grup, a w przypadku Puszczy Białowieskiej ich większej liczby. Efektem przenikania się odmiennych zachowań, tradycji, wzorców kulturowych jest również obecność obiektów czy obrazów krajobrazu, które charakteryzują się cechami mieszających się różnych kultur. Jest to obszar wielokulturowy, gdzie oddziałują na siebie szczególnie dwie tradycje: wschodnia i zachodnia. W obszarze Puszczy i jej otoczenia występują również cechy różnych regionów etnograficznych (m.in. Podlasia, Polesia, zachodniego Mazowsza), a także różne grupy etniczne i narodowościowe: Białorusini, Polacy, Ukraińcy, nazywani Poleszuckami i „tutejszymi”. (Moroz-Keczyńska, 2006)

Tabela 3. Występowanie na terenie Puszczy Białowieskiej rodzajów niematerialnego dziedzictwa kulturowego w opinii respondentów

Lp.	Rodzaje dziedzictwa niematerialnego	Udział odpowiedzi respondentów
1	Tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik dziedzictwa niematerialnego (m.in.: legendy, przysłowia, pieśni, oracje, opowieści wspomnieniowe i wierzeniowe, historie, przedmowy, lamenty pogrzebowe)	76,9%

2	Sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne (m.in. tradycje wokalne, instrumentalne i taneczne; widowiska religijne, karnawałowe i doroczne)	38,5%
3	Zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne (zwyczaje, rytuały i obrzędy doroczne, sytuacyjne i rodzinne, chrzciny, wesela, pogrzeby, zwyczaje odpustowe i pielgrzymi, gry i zabawy folklor dziecięcy, sposoby świętowania, praktyki służące nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich, np. sposoby składania życzeń)	92,3%
4	Wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata (tradycyjne wyobrażenia o wszechświecie, meteorologia ludowa, tradycyjne sposoby gospodarowania, tradycyjne sposoby leczenia itp.)	46,2%
5	Umiejętności związane z rzemiosłem i zawodami tradycyjnymi (m.in. rękodzieło, stolarstwo, ciesielstwo, bednarstwo, garbarstwo, garncarstwo, bartnictwo, smolarstwo, osocznictwo, itp.)	61,5%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wyniki przeprowadzonych badań ankietowych na potrzeby ekspertyzy wskazały, że w Puszczy Białowieskiej jest bardzo dużo tradycji, obrzędów zwyczajów, wierzeń, czyli elementów dziedzictwa niematerialnego, które kultywowane są przez pokolenia. W świadomości mieszkańców najczęściej odtwarzanych i pamiętanych elementów dziedzictwa kulturowego związanych jest ze zwyczajami, rytuałami i obrzędami świątecznymi (92,3%). Niewiele mniejszą grupą wskazywaną w badaniu są tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik tego dziedzictwa. Ponad połowa wskazała, że również umiejętności związane z rzemiosłem i zawodami tradycyjnymi stanowią ważny element pielęgnowanej kultury. Prawie połowa respondentów wskazała, że z pokolenia na pokolenie przekazywane są charakterystyczne dla mieszkańców tego obszaru wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata. Najmniejszy udział w odpowiedziach respondentów miały sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne obszaru Puszczy Białowieskiej. Warto podkreślić, że respondenci wskazywali występowanie i kultywowanie elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego we wszystkich jego rodzajach. Wszystkie z tych rodzajów dziedzictwa były wymieniane przez badanych, co tylko potwierdza, że tradycje są na tym obszarze nie tylko bogate, różnorodne, ale też poprzez ich odtwarzanie, przekazywanie żywe i budujące lokalną społeczność i jej tożsamość.

II.1. Tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik dziedzictwa niematerialnego

Wśród mieszkańców obszaru Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia dominującą rolę w kształtowaniu tożsamości odgrywa kontekst pogranicza. Niedookreślony, wielokulturowy kontekst pochodzenia mieszkańców, wynika ze współistnienia grup pochodzenia: polskiego, ruskiego, białoruskiego, ukraińskiego, rosyjskiego, żydowskiego, niemieckiego. Współistnienie tych różnych grup etnicznych, narodowościowych znajduje swoje odzwierciedlenie m.in. w języku i z nim związanych elementach krajobrazu kulturowego.

Na pograniczach równojęzycznych powstają dialekty mieszane i gwary przejściowe⁶. Do takich zaliczyć można również gwary okolic Puszczy Białowieskiej (polsko-białorusko-ukraińskie). Gwara ludowa jest

⁶ Za gwarę mieszaną uznaje się taki typ gwary pogranicznej, który „rozwija tę samą cechę gramatyczną w jednych wyrazach zgodnie z gwarą a, w innych zaś jej rozwój jest identyczny z gwarą b” (Małecki 1934, Małecki, 2004). Za gwarę przejściową uznaje się gwarę pogranicza, która „daną cechę rozwija jednolicie według typu dialektycznego a, inną zaś cechę znów jednolicie według typu b. (Małecki, 1934, Małecki 2004).

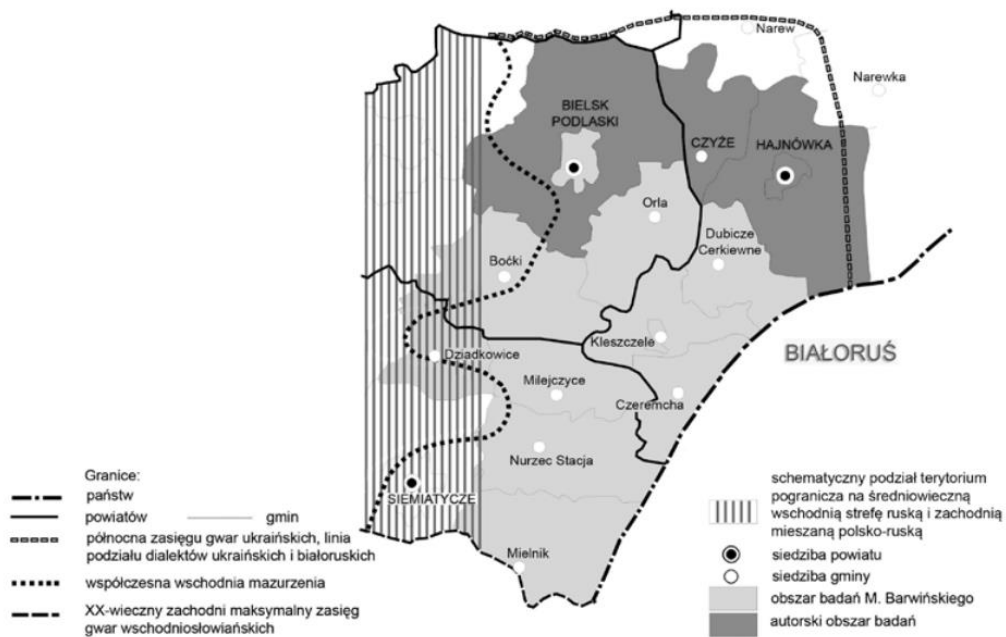
pewnym lokalnym wariantem języka narodowego, którym posługują się mieszkańcy danej wsi czy regionu. Czasami gwary te, jeżeli występują na bliskich sobie terenach, silnie na siebie oddziałują, czego skutkiem jest powstanie gwar mieszanych i przejściowych, w których naprzemiennie występują cechy owych zespołów gwarowych (np. gwary tucholskie, gwary okolic Puszczy Białowieskiej, gwary laskie). (Glinka et al., 1980)

Mapa 4. Występowanie na terenie Polski dialektów mieszanych

Źródło: <http://naludowo.pl/kultura-ludowa/pojecia-definicje/gwara-ludowa-dialekty-podzial-mapa-gwary-w-polsce.html>

Język, jakiego dziś używają mieszkańcy regionu Puszczy Białowieskiej to: poza polskim, mieszanka gwar ruskich: białoruskich (które cechuje charakterystyczne wymawianie, m.in. tzw.: dziakanie, akanie) i ukraińskich (m.in.: twarda wymowa starosłowiańskiego „jać” jako „i”, występowanie dźwięcznego i bezdźwięcznego „h”). Granica tych dwóch gwar jest wciąż bardzo silna i słyszalna. Granice zasięgu obu gwar wyznacza „Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny”, wskazując, iż północ byłego woj. białostockiego, zdominowana jest gwarą białoruską, południe – ukraińską, a w pasie pomiędzy nimi dominuje gwara przejściowa, białorusko-ukraińska. Również inni badacze tego tematu (Sulima, 2018, Sadowski, 1995), precyzując granice podziału ich występowania (zasięgu), wskazują, że typowo białoruski dialekt spotykany jest na wschód i północ od drogi Białystok – Hajnówka – Białowieża. Natomiast na terenach południowo-wschodnich (powiaty: Bielsk, Hajnówka i częściowo Siemiatycze) społeczności posługują się gwarą północnoukraińską. (Sulima, 2018)

Mapa 5. Granice występujących gwar białoruskiej i ukraińskiej na terenie obszaru Puszczy Białowiejskiej

Źródło: Atlas gwar wschodniosłowiańskich białostoczczyzny, t. I, 1980, Sulma 2018

Gwara, jako lokalna odmiana języka o charakterze literackim, zachowuje w sobie dziedzictwo minionych pokoleń, przenosi je w czasie. Język, zawierający w sobie specyficzne elementy oraz specyficzne dla danej jednostki lub grupy postrzeganie otaczających zjawisk i świata stanowi także podstawę autodefinicji osób, lub grup, które się nim posługują. W literaturze przedmiotu w odniesieniu do dziedzictwa niematerialnego terenu Podlasia znajdują się również informacje dotyczące etnonimów, czyli nazw grup etnograficznych, dotyczące regionu Puszczy Białowiejskiej. Np. Chachty zamieszkują obszar od Bielska Podlaskiego po Kleszczele i Czeremchę, a określenie Lasuny stosuje się w odniesieniu do ludzi lasu, czyli mieszkańców terenów leśnych, czyli obszarów Puszczy Białowiejskiej i Puszczy Knyszyńskiej. Podlasze to mieszkańcy okolic Bielska Podlaskiego, Hajnówki, Orli i Kleszczeli. (Gawęł, 2014, Łesiów, 2008; Sajewicz, 2008)

Charakterystyczny jest również język komunikacji, który stanowi po polskiej stronie Puszczy Białowiejskiej oficjalny język urzędowy - polski, jednak mieszkańcy używają gwary o cechach białoruskich i ukraińskich, która nazywana jest „po swojemu” lub „trasianką”. (Moroz-Keczyńska & Waszyczyńska, 2006) Lokalne, wiejskie społeczności „tutejsze” posługują się określanym podobnie, jako „swój” lub „prosty”, językiem, czyli gwarą wschodniosłowiańską, będącą mieszaniną języków: polskiego, białoruskiego i ukraińskiego. (Sulima, 2018)

Wśród innych zjawisk językowych należy wyróżnić żywą tradycję używania nazw własnych dla pól, części wsi, itp. Zachowały się też ślady w postaci nazw własnych na tereny wydzielone, czyli na tzw. uroczyska. Określenie uroczysko odnosi się do przestrzeni, którą człowiek wyróżnił z otoczenia i poznał. Na tym terenie jest ich kilkaset lub więcej. Nie tylko obszar samej Puszczy Białowiejskiej jest nią wypełniony, ale także wsie na jej przedpolu. Występujące tutaj toponimy (lub mikrotoponimy) są to nazwy własne, określające drobne obiekty terenowe: pola, łąki, lasy, bagna, drogi, części wsi itp. Toponimy mogą odnosić się do każdego miejsca, w którym zaznacza się obecność lub jakkolwiek działalność człowieka. Zatem są to miejsca ściśle związane z życiem człowieka, kulturą materialną i duchową, z ukształtowaniem terenu, charakterystyczną dla tego terenu fauną, florą itd. Toponimy są

z reguły nadawane szczególnym miejscom, obiektom przez ludność, która zamieszkuje dany teren. Często są to też nazwy wywodzące się i nawiązujące do zasobu lokalnej gwary, którą posługiwała lub posługuje się obecnie ludność tego terenu. Uroczyska, czy też same wsie posiadają więc swoje charakterystyczne nazwy, często wielojęzyczne. (Kondratiuk, 2008) Zapisywane i zapamiętywane były z użyciem języka mieszkańców danej wsi. W świadomości mieszkańców funkcjonowały lokalne nazwy uroczysk, które wszyscy znali. Można więc stwierdzić, że toponimy w dużym stopniu odzwierciedlają charakterystyczne dla danego obszaru zjawiska gwarowe. (Dacewicz, 2006) Stanowią one świadectwo historii osadnictwa (w odniesieniu do nazw miejscowości), ale także wskazują specyficzną postawę, czy też sposób myślenia jednostki lub grupy mieszkańców o jej najbliższym otoczeniu. (Gaweł, 2014) Mieszkańcy wciąż używają nazw uroczysk, ale trzeba stwierdzić, że użycie ich szybko zanika. Wśród przykładów uroczysk znajdują się m.in. uroczyska: Stara Białowieża (stał tu dwór myśliwski Zygmunta Starego), Góra Batorego, Zamczysko (był tu zameczek myśliwski Stefana Batorego), Wielka Kletnia (za czasów Batorego znajdował się tu pierwszy zwierzyniec w puszczy).

Uroczyska i ich nazwy mogą stanowić jednak cenne źródło informacji na temat krajobrazu przyrodniczego i kulturowego tego obszaru, szczególnie cennego dla lokalnych mieszkańców i ich tożsamości. Toponimia, które charakteryzują obszary przyrodnicze i wiążą się z jakąś historią, ciekawą i charakterystyczną nazwą, czy też mają swoje specyficzne cechy różnicujące je w krajobrazie, a przede wszystkim ważne i cenne dla lokalnych mieszkańców, czy też lokalnych społeczności są ciekawym elementem dziedzictwa niematerialnego, które w powiązaniu z istniejącym dziedzictwem przyrodniczym nie tylko można, ale należałoby chronić i eksponować. Część z nazw uroczysk ma lub może mieć swoje historie, lub opowieści związane z tym miejscem, które będą przekazywane nie tylko wśród mieszkańców (z pokolenia na pokolenie), ale również dla turystów, co może stać się elementem produktu lub produktów turystycznych regionu Puszczy Białowieskiej.

Mapa 6. Mapa Puszczy Białowieskiej z nazwami miejscowości i niektórymi uroczyskami.

Źródło: <http://www.stormbringer76.dzs.pl/puszcza-bialowieska/uroczyska/>

Przez wieki legendy, bajki, historie, lokalne opowieści przekazywane były głównie z pokolenia na pokolenie poprzez kontakty osób starszych z młodszymi. Współcześnie obserwujemy nasilające się zmiany w sferze relacji międzyludzkich, co wskazuje na konieczność szczególnej ochrony lokalnych przekazów w postaci bajek, legend, opowieści. Przekazy ustne odgrywają ważną rolę w tworzeniu świadomości i budowaniu tożsamości lokalnej społeczności. Opowieści ludowe stanowią bowiem bogate źródło informacji o historii i wyjątkowości miejsca lub społeczności lokalnej. Pozwalają także wyjaśnić m.in. nazwy miejsc i miejscowości, pochodzenie lokalnej ludności, czy też lokalnych zwyczajów, tradycji, miejsc kultu. Przekazy ustne są zróżnicowane pod względem formy. Obszar Puszczy Białowieskiej wspomniany jest w wielu podaniach ludowych. Jednym z obszerniejszych opracowań podejmujących temat legend i opowieści dotyczących obszaru Puszczy Białowieskiej jest „Zapomnianych tajemnic czar. Legendy, podania, opowieści okolic Puszczy Białowieskiej” Natalii Gierasimiuk (red.). Również bardziej współcześnie lokalne społeczności próbują odtwarzać, spisywać i publikować znane legendy, bajki i opowieści o tym terenie⁷. Pojawiają się też zupełnie nowe wydawnictwa, odwołujące się do tematu Puszczy Białowieskiej i jej bogatej przyrody, czy też historii i kultury⁸.

Wyniki przeprowadzonych badań społecznych na potrzeby niniejszej ekspertyzy pokazują, że w świadomości mieszkańców wpływ pogranicza na język, tradycję, kulturę i inne elementy dziedzictwa niematerialnego oraz stosunki społeczne jest kluczowy. Silne wpływy pogranicza deklaruje ponad 90% respondentów. Wpływy i wzajemne oddziaływanie na siebie różnych grup społecznych, etnicznych i wyznaniowych na terenie pogranicza ukształtowały język, tradycje kulinarne, tradycje i obrzędy świąteczne, tradycje i obrzędy ludowe, wpłynęły na wydarzenia historyczne, ukształtowały stroje ludowe, ale także były i są źródłem konfliktów społecznych. Zidentyfikowane konflikty dotyczą kontekstu „swój”-„obcy”, a także kiedyś widoczny był między grupami wyznaniowymi i przejawiał się m.in. nieposzanowaniu tradycji i okresów świątecznych. Konflikt na tle wyznaniowym jednak szybko zanika. Dzieje się tak m.in. w wyniku mieszania się rodzin i grup wyznaniowych. Przedstawiciele lokalnych społeczności deklarują, że w wyniku coraz częstszych ślubów dwuwyznaniowych obecnie częściej świętuje się razem, obchodzone są podwójne święta.

Tabela 4. Obszary wpływu pogranicza w opinii respondentów

Lp.	Obszary wpływu pogranicza	Udział odpowiedzi respondentów
1	Język	100%
2	Kulinaria	84,6%
3	Stroje	38,5%
4	Legendy	15,4%
5	Tradycje i obrzędy ludowe	53,8%%

⁷ M.in. Patejuk M., Lilia wodna z Puszczy Białowieskiej (baśń), 1998; Patejuk M., 2000, Wierszowane baśnie i opowieści, Białowieża, a także A. Sierżputowski, M. Hajduk, M. Sielankowa, A. Nienadawiec, i inni. (Gierasimiuk, 2006)

⁸ Bardzo ciekawym działaniem w zakresie podtrzymywania lokalnych gwar i ich popularyzacji jest działalność m.in. Teatru Czrevo, który stał się prekursorem organizacji przedstawień w gwarze. Poza licznymi przedstawieniami z inicjatywy zaangażowanych w działalność teatru realizowany jest od lat festiwal teatralny ODE. Ponadto jednym z działań jest czytanie lokalnych bajek i legend gwarą.

6	Tradycje i obrzędy świąteczne	61,5%
7	Konflikty społeczne	46,2%
8	Historia	46,2%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Charakterystycznym zjawiskiem na terenie Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia jest również to, że mieszkańcy tego obszaru chętniej deklarują przynależność wyznaniową niż etniczną/narodową. (Moroz-Keczyńska & Waszyczyńska, 2004) Mówiąc o tym kim są wskazują chętnie wyznanie, a nie grupę etniczną czy narodową, do której należą lub z której się wywodzą. Może to wynikać m.in. z polityki państwa polskiego prowadzonej w okresie powojennym, aż do lat 90., w której odwołanie do pochodzenia białoruskiego traktowane było jako stygmat. (Czykwin, 2000) Odwołanie do określonego wyznania wydaje się neutralne, a silne powiązanie z religią i wiarą świadczy o jej kluczowym znaczeniu w procesie samoidentyfikacji.

Ponadto identyfikowane w przeprowadzonych badaniach zjawisko związane z określaniem się urodzonych na tym terenie mieszkańców jako „tutejszych” ma silny związek nie tylko z językiem czy też wyznaniem, ale ma określony wpływ także na autoidentyfikację „narodowościową”, w której pojawia się kategoria „tutejszy”. (Gaweł, 2014, Barwiński, 2004) Pamięć aksjologiczna – rozumiana jako przechowywanie wartości. Kryteriami oceny tego rodzaju pamięci są m.in. tradycja, tożsamość, swojskość. Tożsamość, jako podstawowe kryterium oceny pojemności tego rodzaju pamięci, jest cechą oznaczająca trwałą identyfikację danej społeczności z określonym układem przyrodniczo-kulturowym (zespołem składników materialnych krajobrazu oraz niematerialnych wartości, w tym nadal obecnych na danym obszarze idei, przekonań, poglądów, zwyczajów i obyczajów). Tożsamość identyfikuje oraz odróżnia grupy etniczne od siebie i od kultury masowej. Oznacza także występowanie wielu wyróżników krajobrazu, które jednoznacznie identyfikują dany obszar, sprawiając, że jest on niepowtarzalny – unikatowy. Innym kryterium oceny tego rodzaju pamięci jest obecność tradycji. (Myga - Piątek, 2015)

II.2. Sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne (m.in. tradycje wokalne, instrumentalne i taneczne; widowiska religijne, karnawałowe i doroczne)

Region Puszczy Białowieskiej bogaty jest w tradycje muzyczne, wokalne, czy też widowiska religijne i obrzędowe. Z językiem ludowym, gwarą zwykle nieodłącznie związane są pieśni ludowe⁹. Do tradycyjnego repertuaru muzyki ludowej należą pieśni obrzędowe, związane z kalendarzem rocznym, okolicznościowe, magiczne, zagrzewające do wysiłku pieśni pracy, a także mówiące o miłości, czy o bohaterskich czynach. Specyfika obszaru Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia związana jest głównie z folklorem muzycznym, obrzędowością, dorocznymi i rodzinnymi zwyczajami, obyczajami oraz sztuką ludową. Lokalne tradycje charakteryzujące się stabilnością i stałością w obrazie i życiu wsi były przekazywane tutaj przez pokolenia. Pieśni ludowe charakteryzują się bogactwem językowym, które wynika w występujących gwar polskich (zachodniosłowiańskich), białoruskich i ukraińskich (wschodniosłowiańskich).

⁹ Ludowe pieśni Podlasia zbierane i publikowane, badane i analizowane były w XIX (O. Kolberg, Z. Gloger, M. Federowski), w XX (S. Dworakowski, M. Hajduk, S. Kopa, D. Fionik) wśród nich wiele pieśni i tradycji muzycznych związanych jest nie tylko z regionem Puszczy Białowieskiej, ale również z tematyką puszczańską.

Kulturę niematerialną charakterystyczną dla tego regionu Puszczy Białowieskiej w zakresie tradycji muzycznych reprezentują w głównej mierze bogaty repertuar pieśni. Są to pieśni o charakterze:

- wyznaniowym, które towarzyszą głównym świętom religii chrześcijańskiej (m.in. kolędy, pieśni wielkanocne, itp.)
- obrzędowym, które towarzyszą obrzędom ludowym (m.in. wydarzenia okolicznościowe, praca, ślub i wesele, pogrzeb, narodziny, itp.)
- obrzędowym, które związane są z rokiem obrzędowym, który podporządkowany jest przyrodzie (m.in. siew, żniwa, powitanie wiosny, zapusty, itp.)

Bogate tradycje muzyczne przejawiające się w pieśniach wyznaniowych, a szczególnie obrzędowych, które nie tylko odwołują się do religii, ale w dużej mierze do ludowych tradycji, wierzeń przedchrześcijańskich, czy zwyczajów magicznych analizowane były m.in. w: „Zwyczaj, obrzędy i wierzenia agrarne na Białostocczyźnie od połowy XIX do początku XXI wieku”, „Rok obrzędowy na Podlasiu” Artura Gawła. Ludowe pieśni Podlasia zbierane i publikowane, badane i analizowane były w XIX (O. Kolberg, Z. Gloger, M. Federowski), w XX (S. Dworakowski, M. Hajduk, S. Kopa, D. Fionik) wśród nich wiele pieśni i tradycji muzycznych związanych jest nie tylko z regionem Puszczy Białowieskiej, ale również z tematyką puszczańską.

Bogate tradycje związane z różnorodnością pieśni i ich tematyki wskazują jednak na ich silne podporządkowanie nie tylko religii, ale również przyrodzie. Lokalna ludność, która zaangażowana jest w odtwarzanie lokalnych tradycji, jest również najważniejszym źródłem informacji na temat lokalnych wartości, zachowanych elementów dziedzictwa niematerialnego. Wyniki przeprowadzonych badań na potrzeby n/n ekspertyzy pozwalają stwierdzić, że pieśni ludowe śpiewane są w obszarze Puszczy Białowieskiej bardzo często. Są one bardzo popularne i chętnie praktykowane szczególnie w okresie bożonarodzeniowym, przy okazji rodzinnych i towarzyskich spotkań, a także przy odtwarzaniu widowisk i obrzędów takich jak m.in.: obchodzenie pól z królową, kolędowanie z Konopielką¹⁰, czy też podczas korowodu weselnego¹¹, tj. w czasie obrzędku weselnego. Wśród widowisk najbardziej popularnych i związanych z utrwalonymi lokalnymi tradycjami są m.in. „Kupała na prawosławnego Jana”, czy też „Noc świętojańska”.

Na terenie Puszczy Białowieskiej i w jej otoczeniu duże znaczenie mają tradycyjne pod względem treści formy muzyczne i taneczne, należące do wschodniego kręgu kulturowego. Wśród nich ważnym przykładem jest technika śpiewania, tzw. wielogłos oraz rzadko dzisiaj spotykany zaśpiew białym głosem¹². (Moroz – Keczyńska, 2010) Wielogłos jako zjawisko międzykulturowe zakorzeniony jest mocno w środowiskach lokalnych na pograniczach etnicznych m.in. na ziemiach wschodnich, gdzie tradycje polskie stykają się z litewskimi, białoruskimi i ukraińskimi. (Dahlig, 2018)

W regionie Puszczy Białowieskiej działa liczne grono zespołów folklorystycznych i folkowych. Działa kilkadziesiąt zespołów śpiewaczych, które w swoim repertuarze mają pieśni ludowe z tego terenu, ale również pieśni białoruskie, pieśni ukraińskie i pieśni polskie promujące istotne elementy

---

¹⁰ Wiesnianka - Wschodniosłowiańska obrzędowa pieśń wiosenna. Wiesnianki pochodzą głównie z terenów Ukrainy, Białorusi i wschodniej Polski. Ich charakterystyczne "wyhukiwanie" na końcu danej frazy ma na celu pobudzenie witalnych sił natury i symboliczne przywołanie wiosny. Wesnianki śpiewane są w czasie kolędowania wiosennego. Część najbardziej starych, archaicznych wesnianek zawiera przeważnie oryginalne słowa, których znaczenie dziś jest niejasne, prawdopodobnie jest to pozostałość z czasów przedchrześcijańskich. Kolędowanie z konopielką to tradycja składania życzeń gospodarskich, związanych z rozpoczęciem nowego roku agrarnego.

¹¹ Korowód weselny składa się z Marszałka weselnego i przebierańców. Uczestnicy śpiewają stare piosenki, a Marszałek zachęca do obdarowywania Państwa Młodych.

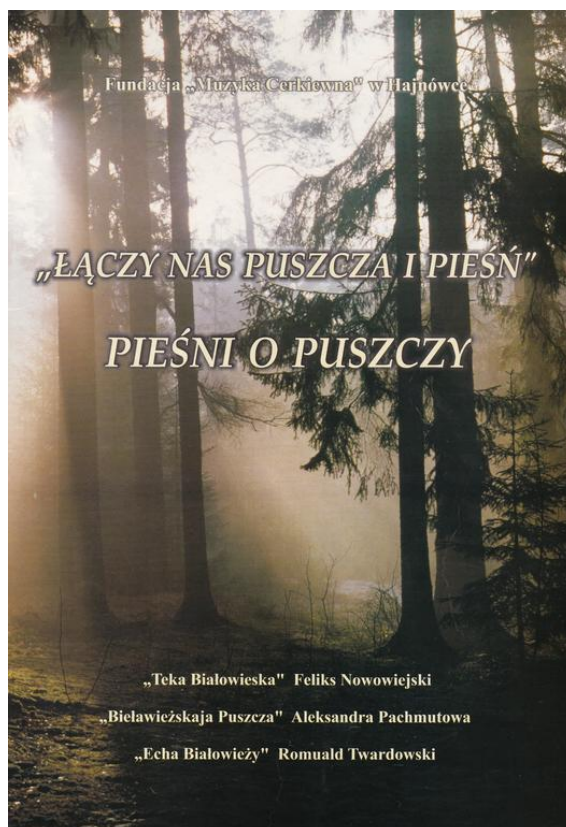
¹² Sposób śpiewania białym głosem charakterystyczny jest także dla regionu Polesia.

miejscowej kultury niematerialnej nie tylko w regionie Puszczy Białowieskiej, ale na innych terenach Polski, Ukrainy, czy Białorusi. Są to m.in. zespoły: Czyżowanie z Czyż, Zbuczanki ze Zbucza, Niezapominajki z Kuraszewa, Wierasy z Czyż, Narewczanki z Narewki, Cegiełki z Lewkowa Starego, Podlaskanki z Gorodziska, Zespół Tańca Ludowego Przepiórki z Hajnówki, Ruczajok z Białowieży, Hiłoczka z Czeremchy, Czeremszyna z Czeremchy, Fantazja z Kleszczel, Zespół Folklorystyczny Dobrowoda z Dobrowody, Wiszeńka Czereszeńka z Suchowolec, Kalina z Dasz, Orlanie z Orli, Klekociaki z Bociek, Rodyna z Dubiażyna, Łuna z Parcewa, Zgodne Maki z Rajska.

Bogate tradycje organizowania koncertów i wydarzeń podtrzymujących tradycję ludowych pieśni i ludowej muzyki, w tym związanych z lasem, przyrodą i tutejszą historią, a przede wszystkim pieśni obrzędowych związanych z rokiem obrzędowym. Wśród bogatej i ciekawej oferty festiwali promujących istotne elementy miejscowej kultury niematerialnej znajdują się m.in.:

- Międzynarodowy Festiwal Muzyki Cerkiewnej w Soborze Św. Trójcy w Hajnówce (w maju),
- Białowieskie Integracje Artystyczne „Peretocze”,
- Festyn „Krynoczka”,
- „I tam żywuc ludzi” festyny białoruskie we wsiach wschodniej białostoczczyzny,
- Noc Kupały (m.in. w Białowieży, Narewce i Dobiczach Cerkiewnych w pierwszą sobotę lipca),
- Jesienne Spotkania z Folklorem Białoruskim (Czyże),
- Międzynarodowy Festiwal Muzyki, Sztuki i Folkloru „Podlaska Oktawa Kultur”,
- Festiwal Wielu Kultur i Narodów „Z Wiejskiego Podwórza” w Czeremsze,
- Festiwal Perepylicy,
- przeglądy pieśni i kolęd (m.in. Prezentacje Zespołów Kolędniczych „Gwiazda i Kolęda” w Narewce, Międzynarodowy Festiwal Piosenki Poetyckiej im. Bułata Okudźawy w Hajnówce, Prezentacje Zespołów Obrzędowych w Hajnówce, Hajnowskie Spotkania z Kolędą Prawosławną w Hajnówce),
- koncerty muzyki kameralnej i organowej w kościele w Hajnówce (m.in. Festiwal Muzyki Kameralnej i Organowej w Hajnówce).

W 2006 roku z inicjatywy Fundacji „Muzyka Cerkiewna” w Hajnówce wydana została płyta z muzyką chóralną inspirowana pięknem Puszczy Białowieskiej zatytułowana „Pieśni o Puszczy”. Znalazł się tam tryptyk Feliksa Nowowiejskiego „Teki białowieska” na chór mieszany oraz trzy pieśni Romualda Twardowskiego występujące pod wspólnym tytułem „Echa Białowieży”. Są to utwory napisane na początku XX w. inspirowane Puszcza Białowieską, odtwarzane podczas organizowanych w regionie koncertów.

Zdjęcie 11. Płyta inspirowana Puszcą Białowieską

Źródło: <http://muzyka.mysliwska.pl/plyty/piesni-o-puszczy>

II.3. Zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne (zwyczaje, rytuały i obrzędy doroczne, sytuacyjne i rodzinne, chrzciny, wesela, pogrzeby, zwyczaje odpustowe i pielgrzymi, gry i zabawy, folklor dziecięcy, sposoby świętowania, praktyki służące nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich, np. sposoby składania życzeń);

Rytm życia mieszkańców wyznaczają naturalne rytmy przyrody – pory roku, wegetacja roślin, dzień i noc. Ten rytm odzwierciedlony jest w kulturze i tradycji. Ten rytm to m.in.: kalendarz świąt i prac gospodarskich, drewniana architektura i lokalna kuchnia. Mimo wielu działań i wysiłków podejmowanych od lat w regionie Puszczy Białowieskiej wiele obrzędów i zwyczajów zmienia się z czasem. Dawne tradycje, wydarzenia i wierzenia powoli zanikają. Te z kolei, które jeszcze przetrwały tracą częściowo lub całkowicie swój dawny sens. Wiele z nich staje się tylko wspomnieniem dawnych tradycji i wierzeń, a w wielu przypadkach przyczynkiem do dobrej zabawy. Warto jednak podkreślić, że, mimo iż tracą one swoje pierwotne znaczenie i pierwotną funkcję to bez wątpienia są nadal bardzo ważną częścią dziedzictwa kulturowego regionu Puszczy Białowieskiej, czy szerzej całego Podlasia, będąc cały czas i budując lub współtworząc tożsamość tego regionu.

Tradycje kulinarne

Tradycje kulinarne Puszczy Białowieskiej i otoczenia związane są z połączeniem i przenikaniem się tradycji kuchni polskiej, białoruskiej i ukraińskiej. Tutejsze tradycje są więc wynikiem wielowiekowego ścierania się i przenikania wpływów polskich, białoruskich, ukraińskich, a także litewskich, tatarskich, żydowskich, co czyni je atrakcyjnym dopełnieniem pozostałych walorów kulturowych tego obszaru. Silnie na tradycje kulinarne mieszkańców tego obszaru wpłynęły warunki przyrodnicze, sposoby

wytwarzania żywności oraz przepisy kulinarne przekazywane z pokolenia na pokolenie. Tutejsza kuchnia charakteryzuje się bogatym asortymentem tanich i prostych produktów z ziemniaka. Ten „chleb ubogich” nazywany jest również „bulbą”, w przeszłości tego regionu był podstawą pożywienia mieszkańców. (Moroz-Keczyńska, 2006, 2004) Dziś jest wciąż bardzo popularny. Ziemniaki przyrządzane były jako samodzielne potrawy, czyli gotowane, smażone, pieczone, zasmażane (np. podawane z kwaśną śmietaną), ale dodawano je również do innych dań jako jeden ze składników. Surowe ziemniaki lub gotowane dodawano do klusek, placków, farszy. Lasy Puszczy Białowieskiej obfitują w grzyby, a z gatunków jadalnych najczęściej, a jesienią wręcz masowo, występuje opieńka. Stąd też wiele potraw bazuje na ziemniakach i grzybach, których jest pod dostatkiem.

Chleb stanowił również ważny element w codziennym jadłospisie mieszkańców regionu, ale nie był tak popularny jak ziemniaki. Chleb występował jednak we wszystkich najważniejszych obrzędach dorocznych, świątecznych i rodzinnych. Tradycyjny chleb tego regionu wypiekany według specjalnych receptur, rodzinnych rytuałów w piecu kaflowym, głównie na zakwasie, z mąki żytniej. Dodawano także do niego czasem mąkę pszenną, ziemniaki, miód. W lokalnej kuchni występują potrawy i wypieki bazujące na kwasie i zakwasie chlebowym, np. chleb swojski na zakwasie, kwas chlebowy, zupy na zakwasie (np. chłodnik rosyjski na zakwasie). Podstawą wielu tradycyjnych potraw była także kapusta. Używano kapusty słodkiej lub kiszzonej. Kapusta przyrządzana była na różne sposoby, m.in. jako zupa, surówka, kapusta duszona, faszerowana, bigos.

Mięsa stanowiły raczej świąteczne potrawy. Spożywano je raczej dwa razy w roku, zwykle na święta. Specjalnościami regionu Puszczy Białowieskiej są m.in. wieprzowy kumpiak, domowe kiełbasy (wg tradycji „napychane palcem”), wędzonki, podroby, smalec z dodatkami (np. cebula, czosnek, jabłko). Popularne są tu również potrawy i wyroby z dziczyzny, litewski kindziuk.

Potrawami świątecznymi są również wypieki obrzędowe, wśród których znajdują się bułki drożdżowe, korowaje, busłowe łapy. Typowo tradycyjnym, tutejszym ciastem jest Marcinek. Popularne wśród mieszkańców są także inne słodkie potrawy jak np. litewski sękacz, kopiec kreta, itp.

Tradycje kulinarne te są wciąż żywe i silnie utrwalone. Popularne, choć wynikające z wielowiekowej trudnej sytuacji mieszkańców tego obszaru, cieszą się dużym uznaniem proste, pożywne potrawy na bazie ziemniaków i tłuszczu. Wśród najbardziej typowych i znanych lokalnych produktów kulinarnych regionu Puszczy Białowieskiej znajdują się wymienione niżej produkty. Sześć z nich znajduje się na liście produktów lokalnych Podlasia (są to: Marcinek, Kisiel owsiany, babka ziemniaczana, Kartacze, Lipiec białowieski, Busłowe łapy, Kumpiak).

Zdjęcie 12. Marcinek

Źródło: <https://delektujemy.pl/przepisy/tort-marcinek/>

- **Marcinek** – ciasto składające się z wielu cienko rozwałkowanych placków przełożonych śmietaną. Jest to ciasto typowe dla regionu Puszczy Białowieskiej, nazywane hajnowskim specjałem.
- **Kisiel owsiany** to tradycyjne danie wigilijne Podlasia. Kisiel jest przygotowywany z płatków owsianych, zakiszonych drożdżami bądź zakwasem chlebowym, następnie ugotowany z wodą do postaci gęstego kisielu. Podaje się go w postaci wystudzonej i stężonej z dodatkiem najczęściej oleju. Mogą mu też towarzyszyć: cebula, skwarki, cukier, syropy owocowe.
- **Babka ziemniaczana** – niezwykle popularne danie na bazie ziemniaków. Składa się ona z tartych ziemniaków, smażonej słoniny, mąki, jajek oraz cebuli. Ze względu na otaczające lasy i dostępność grzybów, część z gospodyń wzbogaca babkę właśnie grzybami.
- **Kiszka ziemniaczana** – podobnie jak babka ziemniaczana jest to danie na bazie ziemniaków. Kiszka faszerowana jest specjalnym ziemniaczanym farszem. Składa się ona z tartych ziemniaków lekko odsączonych z dodatkiem różnych kasz (np. gryczanej). Masa z ziemniaków i kasz wypełnia jelito wieprzowe wcześniej starannie oczyszczone i wymyte. Napętnione masą ziemniaczaną jelito następnie zapieka się w dobrze nagrzanym piecu.
- **Kartacze** – kartacze popularne na Podlasiu, jako jeden z lokalnych produktów tego regionu. Formowany jest z masy ziemniaczanej, a środkiem, której znajduje się nadzienie z mielonego mięsa. Kartacze niekiedy faszerowane są nie tylko mięsem, lecz też kiszoną kapustą lub grzybami. Niektóre gospodynie nadziewają kartacze również makiem lub serem. W niektórych domach wiejskich preferowano nadzienie z siekanego kindziuka - surowej wędliny z najlepszych kawałków mięsa.
- **Szupenia** – to tradycyjna, regionalna potrawa Podlasia. Potrawa jedno garnkowa składająca się głównie z kaszy pęczak, fasoli i skwarek.
- **Taukanica** – to również danie specjalne na bazie ziemniaków, które składa się z gotowanych tłuczonych ziemniaków, tłuszczu, skwarek (opcjonalnie), soli, które również się zapieka.
- **Kapłun** - słowiańska zupa błyskawiczna, zupa z czerstwego chleba, przegotowanej gorącej wody, cebulki i skwarek.

- **Korowaj** – rodzaj kołacza, tradycyjnego, obrzędowego pieczywa pszennego lub żytniego, najczęściej weselnego. Placek weselny ozdobiony dekoracjami z ciasta. Korowaj przygotowują ostatniego dnia przed ślubem kobiety nazywane korowajnicami, a przy wypieku nie mogą być obecni mężczyźni. Ciastem weselnym częstuje się biesiadników podczas wesela.
- **Busłowe łapy** - Busłowe łapy należą do tzw. ludowego pieczywa obrzędowego północnego Podlasia wywodzącego się z pierwotnych wierzeń ludowych. Busłowe łapy to drożdżowe pieczywo w kształcie bocianich łap: cztero- lub trójpalczaste trójkątne bułki. Wypieka się je obecnie z maki pszennej z dodatkiem drożdży. Dawniej była to jedynie mąka (żytnia pyłłowa) z dodatkiem wody – ze względu na porę roku i okres postu. Busłowe łapy były zjadane głównie przez dzieci. Zgodnie z tradycją, mogły one w bułkach znaleźć monetę, która zwiastowała przyszłe bogactwo. Przez lata kultywowano również zwyczaj wkładania busłowych łap do gniazd bocianich, by przywołać do nich bociany.
- **Lipiec białowieski** (miód) – miód pochodzący z terenów Puszczy Białowieskiej. Jest to miód głównie nektarowy lipowy (NL), który ma bardzo silny aromat podobny do zapachu kwiatów lipy. Jego smak jest słodki z nieco gorzkawym posmakiem, lekko piekący. Lipiec białowieski to także charakterystyczny miód spadziowy ze spadzi iglastej (SI), który ma silny, lekko korzenny lub żywiczny zapach. Charakteryzuje się łagodnym, mało słodkim, lekko żywicznym smakiem. Lipiec Białowieski to również miód spadziowy ze spadzi liściastej (SL). Ma on niezbyt silny, ale specyficzny – lekko korzenny zapach. Charakteryzuje się łagodnym, nieco cierpkawym smakiem. (<https://www.gov.pl/web/rolnictwo/lipiec-bialowieski>)
- **Kumpiak (Kump, Kumpjak)** – rodzaj surowej, solonej, podsuszanej szynki wytwarzanej z całych udźców wieprzowych, pokryta tłuszczem i skórą, wraz z nogą. Na wsi podlaskiej od pokoleń znane są naturalne metody konserwowania żywności. Jedną z tego typu metod, oprócz wędzenia i peklowania, jest solenie oraz suszenie, w oparciu o które wytwarzane były mięsa, kiełbasy, słoniny, a także sery.
- **Duch Puszczy** – bimber z Podlasia i **Bukwicówka** – polska, podlaska odmiana bimbru.
- **Ser carski** - ser o ciemnożółtej barwie, przechodzącej w procesie dojrzewania w barwę bursztynową, podpuszczkowy dojrzewający, twardy. Produkt lokalny.
- **Zupa opieńkowa** – zupa grzybowa z opieńków, w które niezwykle bogata jest Puszcza Białowieska.

Popularne są tutaj także herbaty na ziołach zbieranych przez mieszkańców. Specjalnością tego regionu są również kompoty ze świeżych lub suszonych owoców, nalewki, wódki, bimber, czy też kwas chlebowy.

Lokalne produkty

W regionie Puszczy Białowieskiej oferowanych jest już wiele lokalnych produktów produkowanych zgodnie ze starymi recepturami przez lokalnych producentów. To właśnie w regionie Puszczy Białowieskiej można skosztować lokalnych, tradycyjnych potraw. Wśród nich znajdują się:

- sery

Wieś podlaska w regionie Puszczy Białowieskiej słynie również z serów i twarogów z mleka krowiego, serów podpuszczkowych (np. ser carski). Znane i popularne lokalne sery produkuje m.in.: Serownia "Sery z Puszczy Białowieskiej" z Hajnówki, Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Hajnówce.

- miody i miody pitne

Region Puszczy Białowieskiej słynie z miodu nazywanego „Lipiec Białowieski”. Na tym terenie istnieje wiele pasiek specjalizujących się w produkcji miodu oraz miodu pitnego. Miody pitne z Miodosytni Podlaskiej wytwarzane są według wielowiekowych tradycji i receptur z naturalnego miodu pszczelego oraz tłoczonych na miejscu soków owocowych. Wśród producentów miodów znajdują się m.in.: Miodosytnia Podlaska z Kleszczel, Stowarzyszenie Pszczelarzy Rejonu Puszczy Białowieskiej, Pasieka „CZERLONKA” położona w Puszczy Białowieskiej, Pasieki "Toma", Pasieka Rodzinna Grycuk, Pasieka Białowieska - Włodzimierz Owłasiuk, Leśna Pasieka "Fenomen Natury" w Narewce.

- alkohole

W regionie Puszczy Białowieskiej produkowane są również piwa, cydr oraz wódka w oparciu o lokalne, tradycyjne receptury lub receptury stworzone specjalnie na potrzeby produkcji lokalnych produktów nawiązujących do Puszczy Białowieskiej. Wśród lokalnych producentów są: Browar Markowy z Hajnówki, Browar Przełom w Białowieży, Cydr Podlaski z miejscowości Narew, Old Polish Vodka w Lewkowie Starym.

- inne lokalne produkty

Region ten słynie również z produkcji herbat, grzybów oraz przetwórstwa darów natury w tym owoców leśnych, a także oleju z płodów rolnych pochodzących z tego terenu. Wśród znanych lokalnych producentów są: Ekoherba - Odkryj Swoją Naturę z Hajnówki, A&P Hajnowski Olej, Firma "Jackiewicz J" Hajnówka, Matecznik – Tradycja z natury.

Obecnie bardzo popularne są targi i wydarzenia o różnym charakterze, którym towarzyszą stoiska z lokalnymi produktami (m.in. Jarmark Żubra). Wśród organizowanych wydarzeń są też poświęcone np. tradycjom związanym z jedzeniem ziemniaków: m.in. „Bulwafest” organizowany w Mikłaszewie, czy też „Festiwal pieczonego ziemniaka”.

Zwyczaje i obrzędy

Obszar Puszczy Białowieskiej i jej otoczenia należy do regionu Podlasia. Obszar ten wyróżnia się niezwykle bogactwem obrzędów i zwyczajów, obchodzonych w cyklu rocznym. Na ten stan rzeczy wpływ miało wiele czynników. Wśród nich kluczowe znaczenie ma różnorodność etniczno-narodowościowa i religijna mieszkańców, a także cykl życia zgodny, czy też uzależniony od przyrody, który jest charakterystyczny dla mieszkańców terenów wiejskich. Teren pogranicza przez wieki narażony był na zmiany granic politycznych (w wymiarze etnicznym i narodowościowym). Na różnorodność i duży stopień zachowania tradycji i obrzędów wpływa wolniejsze tempo zmian, w tym zmian cywilizacyjnych widoczne w stosunku do innych regionów Polski. (Gaweł, 2012).

Silnie na region Puszczy Białowieskiej wpłynęło także współistnienie dwóch wyznań religii chrześcijańskiej: prawosławia i katolicyzmu, które spowodowało zróżnicowanie obrzędowości. W obu wyznaniach główne święta obchodzone są uroczyście, choć według dwóch osobnych kalendarzy (gregoriańskiego i juliańskiego), to świętowanie w innych terminach powoduje wydłużenie okresu świąt i stwarza współcześnie okazję do wspólnych celebracji.

Bogate tradycje i obrzędy zarówno ludowe jak i świąteczne tworzą lokalny doroczny kalendarz i rok obrzędowy, który można w nawiązaniu do szczególnie istotnej w tym regionie przyrody przedstawić z użyciem pór roku. W Podlaskiej obrzędowości i tradycjach chrześcijańskich przetrwało wiele

zwyczajów, działań o charakterze magicznym, które wywodzą się z bogatej kultury przedchrześcijańskiej i mających zakorzenie w mitologii słowiańskiej.

Rytm życia w społecznościach, w których byt opierał się na rolnictwie, wyznaczały zmiany zachodzące w przyrodzie, z dominującym cyklem czterech pór roku. Podział roku na cztery okresy nie nawiązywał jednak do kalendarza prac rolniczych, lecz wynikał z astronomicznych obserwacji ruchu słońca. Wyróżniano dwa zasadnicze okresy, a mianowicie czas pory chłodnej, podczas której w gospodarce rolnej nie wykonywało się żadnych prac polowych, oraz czas pory ciepłej, kiedy uprawiano ziemię. Autorzy podejmujący próby zebrania tych bogatych elementów tradycji i kultury Podlasia, a także ich badania starają się chronologicznie, w zgodzie z porami roku przedstawiać to zagadnienie. Szczegółowym opisem i analizą obrzędów i zwyczajów Podlasia zajmowali się m.in. A. Gawęł, Z. Gloger, S. Dworakowski.

Zwyczaje i obrzędy zimowe Podlasia dotyczą głównie:

- Adwentu,
- Wigilii Bożego Narodzenia,
- Bożego Narodzenia,
- Świętego Mikołaja,
- Nowego Roku i jego wigilii,
- Świętego Szczepana,
- Świętych wieczorów,
- Święta Trzech Króli i jego wigilii,
- Prawosławnego święta Chrztu Pańskiego,
- Matki Boskiej Gromnicznej,
- Świętego Błażeja,
- Świętej Agaty,
- Świętego Walentego,
- Karnawału i zapustów,
- Popielca.

Zwyczaje i obrzędy wiosenne Podlasia dotyczą głównie:

- Wielkiego Postu i półpostu,
- Zwiastowania Najświętszej Marii Panny,
- Niedzieli Palmowej,
- Wielkiego Czwartku,
- Wielkiego Piątku,
- Wielkiej Soboty,
- Jajka w obrzędowości wielkanocnej,
- Wielkanocy,
- Poniedziałku Wielkanocnego,
- Wiosennego kolędowania,
- Pieśni wiosennych,
- Przewodniej Niedzieli, Przewodniego Poniedziałku i Wtorku,
- Świętego Jerzego,
- Świętego Marka,
- Dni Krzyżowych,

- Zielonych Świątek,
- Gradowej Środy,
- Obchodu pól z królową,
- Obchodu pól,
- Bożego Ciała,
- Oktawy Bożego Ciała,
- Prawosławnego święta Zelenec.

Zwyczaje i obrzędy letnie dotyczą głównie:

- Wigilii św. Jana/Kupały,
- Zwyczajów i obrzędów żniwnych,
- Świętych Piotra i Pawła,
- Świętego Eliasza,
- Święta Przemienienia Pańskiego (Spas),
- Święta Matki Boskiej Zielnej (Uspienije Bogorodicy),
- Świętego Rocha.

Zwyczaje i obrzędy jesienne dotyczą głównie:

- Święta Matki Boskiej Siewnej (Prieczista),
- Okrężne,
- Święta Matki Boskiej Opiekuńczej (pokrowa),
- Wszystkich Świętych,
- Zaduszek,
- Katarzynki i Andrzejek. (Gaweł, 2012, 2009, 2014)

Wśród wymienionych świąt, wydarzeń, prac polowych z roku obrzędowego, z którymi związane są charakterystyczne zwyczaje i obrzędy w obszarze Puszczy Białowieskiej i jej otoczeniu, jako lokalne charakterystyczne dla tego regionu ludność miejscowa wskazuje:

- **Kolędowanie**

Jednym z najpopularniejszych i charakterystycznych dla obszaru Puszczy Białowieskiej zwyczajów okresu Świąt Bożego Narodzenia jest kolędowanie. Kolędnicy chodzili w grupach, zwykle wśród ludności prawosławnej popularne było chodzenie z gwiazdą. Kolędnicy śpiewali kolędy lub stare pieśni o różnej tematyce (m.in. zwierząt i przyrody, która miała przynieść urodzaj). Po ich odśpiewaniu składano zazwyczaj wierszowane życzenia. Za przekazane życzenia kolędnicy otrzymywali żywność (przed II Wojną Światową), a od lat 50. XX w. już zazwyczaj pieniądze. Kolędowanie odbywa się z wielką gwiazdą z tzw. „radugą” oraz tzw. „fanarami”. Kolędnicy poza śpiewem i życzeniami przedstawiali również „Herody”¹³.

---

¹³ Herody to dramatyczne widowisko ludowe o królu Herodzie odgrywane przez wędrujący orszak kolędniczy. Przedstawienia Herodów odbywały się od drugiego dnia świąt (26 XII) do Święta Trzech Króli (6 I) w domach poszczególnych gospodarzy.

Zdjęcie 13. Kolędowanie z gwiazdą
Źródło: NID

- **Wigilia św. Jana/ Noc Kupały (23 czerwca/7 lipca)**

Zwyczaje związane z Nocą Kupały lub wigilią św. Jana dotyczą palenia ognisk i zabaw m.in. skoki przez ogień, a także palenie lub topienie słomianej kukły oraz pierwszych w danym roku kąpeli. Nazwa Kupała odnosi się do rzekomego bóstwa Słowian wschodnich. Ogień posiadał, według wierzeń mieszkańców, moc oczyszczającą, a podczas skoków przez ognisko poddawano się magicznemu działaniu płomieni. Magiczna moc ognia związana była także z ochroną pobliskich pól przed działaniem złych duchów. Paleniu ognisk towarzyszyły pieśni i zabawy z biesiadowaniem.

Z wigilią św. Jana związana jest tradycja puszczenia na wodę wianków plecionych z ziół (m.in. wianki z nawrotka lub macierzanki) przez panny ze wsi. Młode kobiety wróżyły sobie w ten sposób co je spotka w bliskiej przyszłości (zamażpójście, staropanieństwo, itp.) Była to też noc, podczas której młode panny zbierały kwiaty i kładły je pod poduszkę, licząc na to, że tej nocy przyśnią im się ich przyszli mężowie.

Tej nocy używano także ziół, aby chronić gospodarstwa przed złymi mocami i czarownicami. Zbierane tej nocy także zioła mają szczególną moc i są najskuteczniejsze w leczeniu wszelkich chorób. Zioła wrzucano do ogniska, aby wydzielający się z nich dym ochronił zgromadzone osoby przed czarami. Wśród najczęściej stosowanych tego dnia roślin była lipa, która ma szczególne symboliczne znaczenie związane z „pierwiastkiem żeńskim”, a także kojarzona jest z kultem Matki Boskiej. (Gawet 2009, 2012, 2014)

- **Niedziela przewodnia**

W niedzielę przewodnią (tydzień po Wielkanocy) odbywało się święcenie grobów. Dwa razy w roku powinno poświęcić się prawosławne groby najbliższych: tydzień po Wielkanocy (Niedziela Antypaschy - Prowady) oraz 11 września (upamiętnienie ścięcia głowy Jana Chrzciciela – tzw. Haławasiek). Wyznawcy prawosławia uznają ten dzień za Wielkanoc Umartłych. Tradycyjnie tego dnia po nabożeństwach odwiedza się groby bliskich. Prawosławni wierzą, że modlitwa i odpowiednie zabiegi, przypominające pogańskie wiosenne obrzędy zaduszne (zanoszenie na groby pisanek i jedzenia po nabożeństwach w cerkwi) pomagają doprowadzeniu zmarłych do nieba. Przewodnia Niedziela, a także Przewodni Poniedziałek i Wtorek to dni, w które w zależności od miejscowości, po nabożeństwie w kaplicy cmentarnej bliscy zmarłych, pochowanych na cmentarzach zapalają znicze, a nad grobami rozsypują pokruszone kawałki ciast i chleba na grobach. W wielu miejscowościach niektórzy z uczestników modlitw, w myśl tradycji rozścielają narzuty, koce na grobach bliskich, na których rozkładany jest przygotowany poczęstunek, składający się z jajek, ciast, wędlin, chleba i alkoholu. Rodzinna biesiada jest przyczynkiem do wspomnień o zmarłych, a także rozmów o bieżących sprawach.

- **Korowód weselny i weselny korowaj**

Korowód weselny składa się z Marszałka weselnego i przebierańców. Uczestnicy śpiewają stare piosenki, a Marszałek zachęca do obdarowywania Państwa Młodych. Ślub był pełny wydarzeń i zabaw ludowych. To właśnie wtedy, miało miejsce zapraszanie wszystkich bliskich ze wsi na wesele, przygotowywanie obrzędowego ciasta – korowaja, wicie wianków (a później targowanie się o nie z kolegami pana młodego) oraz wypijanie litkupu-perepuoj za pannę młodą.

Przed weselem w domu panny młodej spotykały się specjalnie prośzone gospodynie zwane korowajnicami i przy śpiewie, rozmowie oraz tańcach przygotowywały ciasto na korowaj. Kobiety zwracały uwagę na kolejność wykonywanych pieśni, nie wolno było pominąć żadnego elementu, ponieważ wierzono, że wówczas korowaj straciłby swoją moc. W tym obrzędzie uczestniczyły tylko same kobiety, które z wielką precyzją, dobrą myślą i bożym błogosławieństwem wyrabiały ciasto i przygotowywały ozdoby na korowaj.

Gdy ciasto było już wygniecionie przybywał „ojciec weselny”, by je pobłogosławić. Dopiero wtedy trafiało do pieca. Podczas wypieku ciasta kobiety otrzymywały poczęstunek. Cały ten czas przygotowań był bogaty w specjalne na tę okazję przysmaki. Po wyjęciu ciasta z piekarnika, kobiety ozdabiały je cukierkami, lukrem, barwinkiem i innymi ziołami. Przygotowany korowaj czekał do wesela i składania młodym życzeń.

- **Zakończenie żniw**

Tradycją tego regionu było na sam koniec żniw pozostawienie niewielkiej niezżętej kępy zboża, która odgrywała ważną rolę w żniwnych obrzędach. W regionie Puszczy Białowieskiej ta pozostawiona kępa zboża nosiła nazwę „Pierepiołka”, lub „Perepiołka”. Pierepiołkę specjalnie wiązano i dekorowano. Symbolizowała zakończenie żniw u danego gospodarza. Na środku Pierepiołki ustawiano kamień, a na nim kładziono obrus. W okolicach Hajnówki spożywano przy niej posiłek zwany obiadem. Na Pierepołce zawieszono były podczas biesiady sierpy. Na miejscu, gdzie spożyto posiłek, zostawiano dwie skrzyżowane garście zboża, a na nich kładziono czasami kawałek chleba.

Zakończenie żniw wiązało się ponadto z wiciem wieńców dożynkowych, składaniem ich gospodarzowi przez Postaciankę i wspólną zabawą u gospodarza. Zwyczaj ten odbywał się także z polewaniem wodą gospodarzy, którzy powinni ugościć oblewających. Oblewa się także po złożeniu wieńca dożynkowego Postaciankę. (Gaweł 2009, 2012, 2014)

- **Obchodzenie pól z królewną**

Obchodzenie pól z królewną to obrzęd mający zapewnić gospodarzom urodzaj. Królewna, to młoda dziewczyna (często mała dziewczynka 4-6-letnia), przystrojona wstążkami, w wieńcu na głowie. W obchodzeniu pól z królewną uczestniczyły same kobiety. Cztery z nich wybierane na marszałków były w charakterystycznych na tę okazję strojach męskich. Śpiewano przy tym, zaklinając urodzaj:

Gdzie królewna chodzi
tam pszeniczka rodzi.
albo

Na maj królewna chodziła
a cóż w tym maju robiła?

Zielone żyto sadiła.

A cóż nad tym żytem mówiła?

Rośnijże żyto wysoko,
puszczaj korzenie głęboko.

Uroczyste obchodzenie z królewną pól miało chronić uprawy przed działaniem złych mocy. Święto przypada w Zielone Świątki. Uroczyste obchodzenie pól kończyło się w domu gospodarza, gdzie królewnę należało wykupić (rola matki dziewczynki) jedzeniem i pićmi dla przybyłych. Dopiero później u gospodarza zjawiali się chłopcy i mężczyźni, a obrzęd kończył się zwykle wspólną zabawą. Obchód kończył się ucztą z tańcami, urządzaną w domu najlepszego gospodarza lub we dworze, na cześć królewny oraz na chwałę zwycięskiej wiosny, na szczęście i urodzaj. (Gaweł 2009, 2012, 2014)

- **Chodzenie z Konopielką**

Wiosenne kolędowanie z konopielką to tradycja składania życzeń gospodarskich, związanych z rozpoczęciem nowego roku agrarnego. Ten zwyczaj ma na Podlasiu niespotykaną nigdzie indziej formę chodzenia męskich kompanii śpiewających pieśni zwane Konopielkami. (Gaweł, 2012) W Konopielce uczestniczyli sami mężczyźni, w dużej mierze kawalerowie, wśród nich był „zapiewajło”, mężczyzna doskonale znający pieśni, ale również mieszkańców wsi, co pozwalało kompanii formułować odpowiednio treść składanych życzeń. Pieśni śpiewano przy akompaniamencie instrumentu (harmonii, skrzypiec lub harmonijki). Chodzenie z konopielką nazywano także „włóczebne”, co pochodzi najprawdopodobniej od włóki (brony), która służyła do rozdrabniania ziemi podczas jej uprawy. Nazwa włóka związana jest także z tzw. pomiarami włóczną. Wierzono, że składane przez mężczyzn życzenia mają niezwykłą moc, przynoszą zdrowie, a także obfite plony. Kolędowanie wiosenne rozpoczynało się w Wielką Niedzielę i odnosiło się do nowego słowiańskiego roku, a także nowego roku w sensie gospodarskim, rolniczym. (Gaweł 2012)

- **Zapusty**

To inaczej zabawy karnawałowe. Tradycyjne zapusty regionu Puszczy Białowieskiej wiązały się z chodzeniem zapustnych przebierańców z kozą, niedźwiedziem lub konikiem. Przebierańcy

odwiedzali kolejne domy, domagając się przy tym poczęstunku. Chodzenie zapustne z kozą, niedźwiedziem, koniem kończyło się wspólną ucztą i zabawą taneczną w wybranym domu lub karczmie.

Zdjęcie 14. Zapusty

Źródło: <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/zwyczaje-zapustne-na-festynie-w-podlaskim-muzeum-kultury-ludowej>

- **Odwietki**

Żywe są tu również zwyczaje nazywane odwietkami, czyli wizyty kobiet u "młodej" matki. Kobiety przychodzą zobaczyć noworodka i odwiedzić młodą matkę. Przychodzą sąsiadki, koleżanki z pracy, znajome i nieznanym z sąsiedztwa.

Dziedzictwo niematerialne obszaru Puszczy Białowieskiej wypełniają również zjawiska, formy kultury duchowej silnie powiązane ze wschodnim kręgiem kulturowym. Celebrowanych jest wiele wydarzeń związanych z codziennym życiem mieszkańców oraz świętami. Są wśród nich zwyczaje związane z życiem, tj. narodziny dzieci, śluby, pogrzeby, a także zwyczaje związane z religią, tj. święta typu Kalada, Werbica, Pascha-Walikdzień, Trojca, Spasa, Splennie, Pakrowa.

Wśród zachowanych obrzędów i zwyczajów w regionie Puszczy Białowieskiej (i szerzej na Podlasiu) ma charakter reliktowy i unikatowy. Są to m.in. zwyczaje zaduszkowe związane w okresie wielkanocnym zachowane szczególnie w miejscowościach zamieszkałych przez ludność wyznania prawosławnego (gm. Czyże oraz gm. Narew). W okresie wielkanocnym śpiewane są Konopielki oraz inne pieśni wiosenne (m.in. obulki lub wiośnianki). Jest to unikatowy zwyczaj wiosennego kolędowania wraz z całym obrzędem obchodzenia pól. Jest to unikatowy reliktyw wywodzący się z magicznych wierzeń przedchrześcijańskich. Odnosi się także do ludowej wizji świata, w której konopielki odgrywały niezwykle istotną rolę w rytualnym podtrzymywaniu zmian w przyrodzie.

Konopielki

nie tylko wspomagały odradzającą się po zimie przyrodę, ale także stanowiły życzenia powodzenia gospodarzowi w pracach rolniczych. (Gaweł, 2014, Gaweł, 2012) Podobnie zachowany wciąż z czasów przedchrześcijańskich, choć szybko zanikający zwyczaj spożywania pokarmów i wspólnego biesiadowania w rodzinnym gronie przy grobach zmarłych już członków rodziny. Zwyczaje zapustne, związane są z ostatnim dniem karnawału i organizowaną wtedy zabawą zapustną. Elementem ludowych zwyczajów jest udział karnawałowych przebierańców. Wśród przebierańców pojawia się m.in. koza, niedźwiedź, bocian, oraz kukły przedstawiające małżeńską parę osadzoną na drewnianym kole od wozu, które wprawiane w ruch powodowało taniec pary. Taniec ten symbolizował zabawę i pijaństwo przez które para roztrwonila swój majątek, wywołując przy tym pośmiewisko.

Bogactwo i różnorodność zwyczajów i tradycji regionu Puszczy Białowieskiej wynika m.in. z wielokulturowości tego terenu, ale także jest wynikiem silnego przywiązania mieszkańców do historii, tradycji, religii i wierzeń, co związane jest z ich lokalną, silną tożsamością. Bogaty zasób tego rodzaju niematerialnego dziedzictwa kulturowego, a także widoczne działania podejmowane przez lokalną społeczność w celu jego zachowania i kultywowania wymaga wzmocnienia, wykorzystania i ciągłego odtwarzania i popularyzacji.

II.4. Wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata (tradycyjne wyobrażenia o wszechświecie, meteorologia ludowa, tradycyjne sposoby gospodarowania, tradycyjne sposoby leczenia itp.);

Rytm życia mieszkańców wyznaczają naturalne rytmy przyrody – pory roku, wegetacja roślin, dzień i noc. Ten rytm odzwierciedlony jest w kulturze i tradycji. Ten rytm to m.in.: kalendarz świąt i prac gospodarskich, drewniana architektura i lokalna kuchnia. Region Puszczy Białowieskiej poprzez swoją wielokulturowość pełny jest przenikających się wierzeń i praktyk zarówno religijnych, jak również ludowych i magicznych. Wiele zwyczajów, tradycji, obrzędów ma podwójną symbolikę. Przenikają się tu przekonania, wierzenia chrześcijańskie i przedchrześcijańskie, wiedza medyczna, naukowa i wierzenia ludowe, czy też magiczne. Szczegółowym opisem i analizą obrzędów i zwyczajów, w tym wierzeń i ludowych sposobów leczenia, czy też zaklinania rzeczywistości na Podlasiu zajmowali się wspomniani wcześniej m.in. A. Gaweł, Z. Gloger, S. Dworakowski. Do dziś funkcjonują wśród lokalnej społeczności regionu Puszczy Białowieskiej i mają istotne znaczenie wiedza i praktyki dotyczące wyobrażeń o świecie wiary, magii, czy też ludowe sposoby leczenia.

Święte kąty z ikonami

W wielu domach prawosławnych nadal można znaleźć „święte kąty” z ikonami¹⁴. W rogu między oknami, wewnątrz narożnej izby tworzono honorowy „święty kąt”, w którym wieszano religijne obrazy i ozdabiano lnianym ręcznikiem. Kąt ten usytuowany był diagonalnie w stosunku do pieca. Święty kąt w przestrzeni mieszkalnej znany był także pośród dawnej Słowiańszczyzny. Miejsce to uchodziło za święte. Była to przestrzeń nasycona szczególną czcią i świętością. Było to miejsce domowego kultu.

W rogu, nad ustawionym stołem zawieszona była ikona lub kilka ikon ozdobionych bożniczkami, firankami lub haftowanymi ręcznikami. „Święty kąt” był w głównej izbie domu, ale ikony wieszane lub ustawiane były w każdym pomieszczeniu: w sypialni, w kuchni, w stodole. W założeniu i wierzeniu lokalnej ludności miały one chronić gospodarzy i gospodarstwo od wszystkiego. Święte obrazy w postaci ikon, za pomocą języka symboli objawiały mieszkańcom świat nadprzyrodzony. Mieszkańcy

¹⁴ W Narewce od lat funkcjonuje szkoła pisania ikon, w której uczniowie sztuki plastycznej uczą się języka i form pisania ikon.

odczytywali je jako swego rodzaju nawoływanie do poddania się ogarniającej łasce Boga. Wiara w ich moc, chroniącą domowy świat przed chaosem z zewnątrz, wynikała także z naturalnej ludzkiej potrzeby szczęścia, bezpieczeństwa, spokoju i bliskości niebieskiego świata. Z tego powodu w okolicy „świętego kąta” gromadzili się domownicy i koncentrowało się życie całej rodziny. Tutaj kontakt z sacrum ujawniał się najmocniej. (Smykowska, 2006, Sulima 2018)

Miejsca mocy i uroczyska

Puszcza Białowieska pełna jest miejsc mocy i uroczysk. Mieszkańcy wierzą, że przebywanie w tych miejscach dodaje energii i siły. Wśród najpopularniejszych takich miejsc warto wymienić: Miejsce Mocy, Legendę, Kropiwnik, Królowy Most, Kozi Przeskok, Kobyłę, Knihiniówkę, Gierkówkę, Cupryk, Bryki, Mszary, Wyżarówą Chwoję, Wielką Kletnę, Zamczysko, „Spalony Most”, Sierganowo, Orłów Stok, Niedźwiedziówkę, Harcerską Górkę, Judziankę, Kocą Górkę, Poryjewo, Skarboślawkę, Turleje, Titówkę, Sznury, Reski, Pawilon, Nieznanowo. Z każdym z tych miejsc związana jest jakaś historia lub legenda. Mieszkańcy próbują ochronić od zapomnienia te miejsca i ich nazwy, m.in. poprzez odtwarzane historie, ale również aktywnie uczestnicząc w tworzeniu baz danych tych miejsc na portalach społecznościowych (m.in. Magiczne Podlasie na FB, czy też www.encyklopedia.puszcza-bialowieska.eu).

Ludowe leczenie

Wśród występujących na tym terenie elementów kultury dziedzictwa niematerialnego wymienić także należy ludowe leczenie. W regionie Puszczy Białowieskiej, w wiejskich społecznościach wiedza z zakresu medycyny ludowej przekazywana była ustnie z pokolenia na pokolenie. Wiele tradycji wynikających z wielowiekowego doświadczenia łączącego w sobie praktyki medyczne z elementami magii, czy też zabiegami natury mistyczno-religijnej zachowało się do dziś. Znaczącą rolę w lokalnej społeczności odgrywają szeptuchy. Tradycją ludowego leczenia zajmują się kobiety, głównie wyznania prawosławnego, które nazywane są szeptuchami. Przy pomocy gestów, wypowiedzianiem „zamów”, a przede wszystkim wypowiedzianych szepem modlitw w swoim języku, czasami także w języku polskim (na ogół spoza kanonu znanych modlitw) starają się pomóc chorym. Modlitwy wypowiadają nad wodą, ogniem lub w powietrze, wykorzystując do tego popiół i inne rekwizyty (chleb, ziarna zbóż, włókna lnu, wosk i owczą wełną, itp.) (Moroz-Keczyńska, 2006, Gawęł 2014)

Tradycyjne ziołoleczenie

Tradycyjne ziołoleczenie jest elementem życia codziennego, mieszkańcy zbierają i korzystają z wielu ziół. Dostępność ziół i tradycje wykorzystywania ich w leczeniu chorób, czy też w kuchni, a także w domowej kosmetyce występują tutaj powszechnie. Puszczańskie zioła o wyjątkowych cechach prozdrowotnych, zawierają wiele składników organicznych o charakterze leczniczym. Obszar ten ma lokalny mikroklimat, nadający rosnącym ziołom wyjątkowo lecznicze właściwości. Klimat wpływa również na występowanie gatunków, które nie rosną w innych rejonach Polski, m.in. trawa żubrówka oraz bukwica lekarska. Od dawna mieszkańcy okolic Puszczy korzystają z tych skarbów, przekazując z pokolenia na pokolenie codzienne rytuały i zwyczaje ich wykorzystania, a także wiedzę związaną z ich cennymi właściwościami. Zioła wykorzystywane są nie tylko w kuchni, leczeniu, ale także w wielu obrzędach religijnych, ludowych i magicznych. Zioła pozyskiwane tradycyjnymi metodami z tego obszaru cenione są również w innych regionach Polski i świata. Wyspecjalizowane w ziołarstwie lokalne firmy pozyskują je tradycyjnymi metodami (zbieractwo) i sprzedają.

Wierzenia i przekonania ludowe

Popularne wśród lokalnej ludności przy różnych obrzędach i zwyczajach ludowych jest używanie kruszyn ciast, chleba, skorupki po święconych jajkach, czy też łusek z karpia wigilijnego. Rozsypywane są one w sadzie lub najczęściej wrzucane w ziemię, w różnych celach. Przede wszystkim wśród lokalnej ludności panuje przekonanie, że ziemia ma dzięki nim, a także wypowiedzianym w tym czasie modlitwom, zaklęciom, czy śpiewanym pieśniom obrodzić. Żywe pozostają także wierzenia i przekonania:

- „skorupki z poświęconego jajka wielkanocnego rozsypywane są w ogrodzie na poprawę wzrostu roślin i dodane do paszy dla zwierząt jako ochrona przed chorobami”;
- „łuska karpia wigilijnego i skorupki z poświęconego jajka trzymane w portfelu, żeby nigdy nie zabrakło pieniędzy”;
- „rozsypywanie poświęconej soli w kątach każdego pomieszczenia, żeby odstraszyć złe duchy”;
- „sianko spod wigilijnego obrusa daje się do jedzenia zwierzętom”;
- „śniadaniem wielkanocnym i kolacją wigilijną trzeba podzielić się ze zwierzętami gospodarskimi”;
- „święcenie pomieszczeń wodą poświęconą w dniu imienin św. Agaty”.¹⁵

II.5. Umiejętności związane z rzemiosłem i zawodami tradycyjnymi (m.in. rękodzieło, stolarstwo, ciesielstwo, bednarstwo, garbarstwo, garncarstwo, bartnictwo, smolarstwo, osocznictwo, itp.)

Od dziesiątków lat na terenie Podlasia razem z tradycyjnymi uprawami i hodowlą współistniało lokalne rzemiosło. Region Puszczy Białowieskiej jest bogaty w różnego typu działalności związane z ręcznym wykonywaniem przedmiotów, czy też produktów codziennego i okazjonalnego użytku. Umiejętności przekazywane z pokolenia na pokolenie w wielu wsiach przetrwały do dziś, choć wiele z nich powoli, ale stale zanika. Wśród tradycyjnych umiejętności związanych z rzemiosłem występuje: tkactwo, garncarstwo, snycerstwo, bartnictwo, plecionkarstwo.

Tradycje tkackie

Powszechnie, w domach, kobiety zajmowały się **tkactwem**. W każdym domu był warsztat tkacki, krosno, zimą ustawiany na środku głównej izby, a w okresie letnim wnoszono je na zewnątrz, głównie do stodoły. W powszechnym użyciu był len i wełna, z których wykonywano nie tylko ubrania, ale także dywany, kapy, ręczniki i inne materiały domowego użytku. Charakterystyczne dla tego obszaru tkaniny tkane to dwuosnowowe dywany (wełniane), półdywany (lniane) oraz tkaniny ażurowe. Tkaniny dwuosnowowe używane były m.in. do nakrywania łóżek i kanap. Ich duża wartość sprawiała, że przekazywano je w posagu. Rękodzieło prezentuje ogromną różnorodność form przy zachowaniu dawnych technik pracy. Region Puszczy Białowieskiej charakteryzuje się pięknie wyszywanymi i haftowanymi (m.in. haftem tkackim peretyki–perebory) materiałami. Charakterystyczne dla całego Podlasia tkaniny artystyczne: buronka, dywany (wełniane), półdywany (lniane), tkaniny ażurowe. Wśród znanych kobiet zajmujących się tradycyjnym tkactwem wymienia się działającą jeszcze tkaczkę p. Irena Ignaciuk - techniki tkactwa wielonicielnicowego (<http://dwuosnowowa.pl/index.php/irena-ignaciuk/>)

¹⁵ Ludowe wierzenia i przekonania lokalnej ludności na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Zdjęcie 15. Tkanina tradycyjnie tkana – Irena Ignaciuk z Narewki

Źródło: <http://dwuosnowowa.pl/index.php/irena-ignaciuk/irena-ignaciuk-3-rgb/#main>

Zdjęcie 16. Dywany z Narewki
Źródło: E. Boryczka

Snycerstwo

Region Puszczy Białowieskiej słynął ze **snycerstwa**. Nie tylko w domach używane były drewniane sprzęty, takie jak ławy, skrzynie, czy też kufry, które posiadały swoją regionalną formę i sposób zdobienia. Odrębną kategorię wzornictwa i ornamentyki zajmują także zdobienia drewnianych domów mieszkańców. W drewnianych domach zdobione są narożniki, szczyty domów, zakończenia krokwi i belek, kalenic, drzwi, okien, okiennic i ganków. Zdobienia na domach to głównie wzory geometryczne oraz wzornictwo inspirowane florą i fauną wykonane głównie metodą snycerską. W literaturze przedmiotu i mowie potocznej przyjęło się określać je zdobnictwem laubzegowym (laubzegowe piły używane były do wycinania w drewnie), białoruskim lub rosyjskim. (Szewczyk 2006, Sulima, 2018)

Wśród lokalnych producentów wyrobów z drewna są m.in.:

- Rzeźba w drewnie: zubry, łosie; płaskorzeźba, obsadzanie poroża - Ławreszuk Mikołaj, Hajnówka,
- Wyroby z drewna, rzeźba w drewnie, wyroby z poroża, płaskorzeźba, galanteria drewniana - Grygoruk Mirosław, Hajnówka,
- Rzeźba, wyroby z brzozy i wikliny - Androsiuk Jan, Przybudki,
- Wyroby z drewna - DANPRO, Daniel Prokopiuk, Hajnówka,
- Zdobnictwo drewnianej architektury podlaskiej - Ginszt Jacek,
- Rzeźba w drewnie lipowym - Jagodnicki Mikołaj,
- Rzeźbiarstwo - Kabac Wiktor,

- Rzeźbiarstwo w drewnie, wyroby z poroża, wyroby galanterii - Kiczakajło Jan, Stare Masiewo,
- Dekoracyjne deski do krojenia - Kiełbaszewski Michał, Hajnówka,
- Rzeźba ludowa w drewnie - Koc Michał, Hajnówka,
- Korzenioplastyka, rzeźba w drewnie, wiaty z drewna, dekoracyjna obróbka okien, szczytów, narożników w drewnianych mieszkaniach - Korch Mikołaj, Kraskowszczyzna,
- Zdobnictwo drewnianych domów w architekturze podlaskiej, stylowe schody w tym samonośne, meble na zamówienie z litego drewna (komody, witryny, kuchnie regionalne i nowoczesne), wozy drabiniaste, nietypowe zamówienia - Krysiuk Stanisław, Zakład Stolarstwa Ogólnego, Hajnówka,
- Rzeźba i płaskorzeźba w drewnie - Michalczuk Jarosław, Dubiny,
- Rzeźba - Poskrobko Stanisław, wieś Rybaki,
- Rzeźba, wyroby z brzozy - Smoktunowicz Jarosław, Białowieża,
- Wyroby z drewna, toczone, dłubane, wzory własne (kufle, kubki, dzbany, flakony, cukiernice, solniczki, łyżki, tace, kadłubki) - Tarasiewicz Jerzy, Hajnówka,
- Wyroby z drewna, galanteria drewniana, zabawki drewniane, wyroby ze słomy - Smoktunowicz Irena, Hajnówka. (<https://bialowieza.travel/musisz-sprobowac/produkty-lokalne/atracja/803>)

Plecionkarstwo

Plecionkarstwo, które było jednym z najpopularniejszych rzemiosł na tym obszarze, jest nadal ważnym elementem prac wykonywanych ręcznie. Popularność plecionkarstwa wynikała nie tylko z powszechnej znajomości tej techniki plecenia, ale także z dużej dostępności do tanich surowców (m.in. wikliny, słomy żytniej, korzenie sosny i jałowca, tytoń drzew liściastych, głównie lipy). Plecionkarstwo służyło wyplataniu koszy, sit, mat, mebli i pojemników, a także różnorodnych pamiątek w kształcie zwierząt głównie na własne potrzeby, rzadziej pleciono te produkty te wyroby na sprzedaż. Wśród lokalnych producentów są m.in.:

- Wyroby ze słomy, naturalne mydła - Eko- Przyszań, Berezyszczce,
- Plecionkarstwo, wyroby ze słomy - Wyplatanie techniką „szycia” igłą plecionkarską z długiej, żytniej słomy ścinanej ręcznie, Hajnówka, www.facebook.com/mikolaj.pietruczuk
- Plecionkarstwo ze słomy, pokaz rzemiosł dawnych - Piotr Leoniuk, Dubicze Cerkiewne;
- Wyroby ze słomy, ule słomiane, kosze, Dubicze Cerkiewne;
- Słomiane kosze, bieliźniarki, tacki, chlebaki, patery, dzbany, flakony, kury, itp. - Zoja Majstrowicz, Reduty, www.cplsokole.pl/tworca/zoja-majstrowicz
- Wyroby ze słomy, wyroby z drewna, galanteria drewniana, zabawki drewniane - Smoktunowicz Irena, Hajnówka,
- Wyroby ze słomy - Smoktunowicz Jarosław, Białowieża. (<https://bialowieza.travel/musisz-sprobowac/produkty-lokalne/atracja/804>)

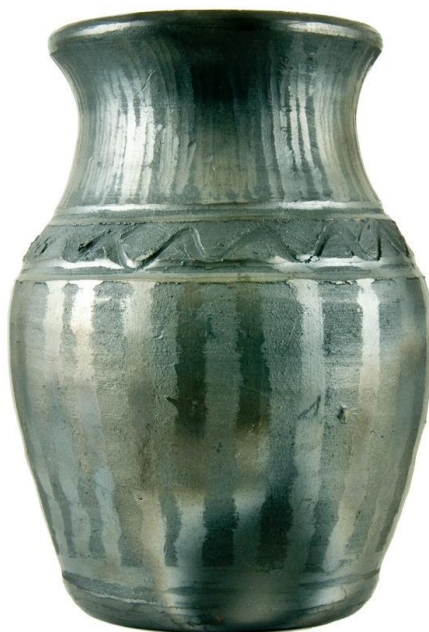

Zdjęcie 17. Kufer i ręczniki lniane z Narewki – Galeria Narewka

Źródło: E. Boryczka

Garncarstwo

W dawnych zakładach garncarskich rzemieślnicy wykonywali **gliniane naczynia**. Wykonywano szeroki asortyment naczyń codziennego użytku (m.in. garnki, misy, donice, maselnice, zabawki). Cechą charakterystyczną naczyń była ich ciemna barwa. Tzw. **ceramika czarna**, zwana też siwą lub siwaką była łatwa do rozpoznania. Przekazywana z pokolenia na pokolenie tradycja wypalania bez dostępu powietrza, a także zawarte w niej składniki i sposoby zdobienia czyniły z niej wyjątkowo atrakcyjny i charakterystyczny produkt kojarzony z Podlasiem i tym regionem (naczynia z Łuki, Kleszczel, Lewkowa Nowego). Wśród producentów ceramiki są m.in.: Pracownia ceramiczna Gliniane B.B, Pracownia Ceramiczna Kamionka Agnieszka Jowita Romaniuk w Policznej.

Zdjęcie 18. Wazon, ceramika siwa (siwaki)

Źródło: <https://domsztukiludowej.pl/sklep/ceramika-ludowa/ceramika-siwa/wazon-gladki-3/>

Na terenach Podlasia obowiązywała dawniej moda, której nieodzowną częścią były koszule zdobione czarnym i czerwonym haftem krzyżykowym. Kobiety obowiązywały pasiaste fartuchy ze zdobieniami z koronki i atłasu oraz atłasowe gorsety, także niekiedy haftowane w ciekawe wzory ludowe. Niektóre panie nakładały na głowę haftowane zawijki. Panowie nosili czapki maciejówki, granatowe kamizelki, wełniane spodnie, sukmanę i krajkę. Wśród strojów i materiałów ludowych, związanych z rękodzielnictwem, charakterystycznym dla regionu Puszczy Białowieskiej istotne znaczenie mają: zdobienia strojów ludowych, ręczniki i makatki.

Wyszywanki

W północnej części Puszczy Białowieskiej występuje bardzo duża kulturowa różnorodność wariantów zdobień strojów ludowych. Zdobienia strojów kolorowymi wyszywankami (wyszywka, wyszywanka, wstawka) była charakterystyczna i rozpoznawalna dla całego regionu Podlaskiego. Wyszywanki zgodnie z tradycjami prezentują myśli, marzenia i życzenia zapisane na materiale kolorowym haftem. Wyszywane wzory stanowią język i kod, którym przekazywane są niewerbalne komunikaty, informacje. Znaleziony w Narewce komplet wyszywanek wpisuje się w strój z okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki, uznaje się go za wzór pochodzący z regionu Puszczy Białowieskiej (gm. Narewka).

Wyszywanki z rejonu Puszczy Białowieskiej stanowiły elementy głównie zdobień koszul męskich, uroczystych, ślubnych. Przedstawione poniżej wzory z Narewki wyszyto haftem krzyżykowym, w tym tzw. krzyżykiem bułgarskim. Dekoracyjny wzór jest czerwono-czarny, o zgeometryzowanym ornamentem. Wzory umieszczane na koszulach i na innych elementach odzieży miały znaczenie informacyjne, dosłownie sygnalizacyjne. Wyszywanki znajdujemy również na kobiecych strojach, głównie świątecznych. Z końcem XIX w. i początkiem XX w. geometryzowany haft czerwono-czarny

powoli zanika ustępując miejsca haftom wielokolorowym, z realistycznymi wzorami (m.in. kwiaty, ptaki, itp.). Współcześnie mieszkańcy chętnie powracają do wykorzystywania tradycyjnych wzorów zgeometryzowanych, które haftowane są przez kobiety i wykorzystywane przy różnych uroczystościach oraz chętnie sprzedawane.

Zdjęcie 19. Wyszywanki z Narewki

Źródło: Wyszywanki z Narewki, 2020, Brzezińska et al., 2020

Zdjęcie 20. Wyszywanki z Narewki
Źródło: Wyszywanki z Narewki, 2020, Brzezińska et al., 2020

Zdjęcie 21. Wyszywanki z Narewki
Źródło: Wyszywanki z Narewki, 2020, Brzezińska et al., 2020

Zdjęcie 22. Współcześnie uczyta koszula panny młodej z Narewki
Źródło: fot. Tadejko, 2012, za: Brzezińska et al., 2020

Zdjęcie 23. Uroczysta koszula damska z wyszywanką z Narewki
Źródło: Brzezińska et al., 2020

Makatki

Makatka to niewielka tkanina dekoracyjna i użytkowa służąca do zawieszania na ścianach lub przykrywania mebli. W regionie Puszczy Białowieskiej makatki są bardzo popularne. Makatka to obraz na płótnie wyszywany lub malowany. W zależności od miejsca eksponowania - makatki miały konkretny kształt i kolor tła. W kuchni wieszane były obrazy na jasnym tle, w pokojach zaś na ciemnym. Nad łóżkiem były to długie, prostokątne płótna, na ścianach wieszano kwadratowe lub w kształcie rombu. Inspiracją dekoracji wnętrz domów było najbliższe otoczenie, a także wielopokoleniowy przekaz na temat symboliki stanowiącej zapis informacji na temat szczęścia, zdrowia, miłości itp. (<https://makatka-narewowska.eu/o-makatkach.html>)

Zdjęcie 24. Makatka Narewowska na ciemnym tle

Źródło: www.makatka-narewowska.eu

Zdjęcie 25. Makatka Narewowska na białym tle (kuchenna)

Źródło: www.makatka-narewowska.eu

Ręczniki

W regionie Puszczy Białowieskiej, szczególne znaczenie dla lokalnej ludności, w tradycjach i zwyczajach ludowych, świątecznych i rodzinnych ma **lniany, zdobiony ręcznik**. Ręczniki mają różne zastosowanie i pełnią różne funkcje zgodne z wierzeniami mieszkańców tego regionu. Wyszywane na nim hafty i wzory stanowiły swojego rodzaju szyfr zawierający życzenia dobrego i szczęśliwego życia. Ręcznik towarzyszył mieszkańcom na tych ziemiach od samych narodzin aż do samej śmierci.

Każdemu świętu towarzyszył rytualny ręcznik. Podczas rytuału ślubu w cerkwi używano kilku różnych ręczników, które służyły w trakcie ceremonii.

Są też ręczniki ofiarne, pełniące rolę formy modlitwy, w których zapisana była znakami prośba do Boga. Często gospodyni tkająca ręcznik kodowała w nim prośby, nie umiejąc pisać i czytać. Ręczniki z prośbami zostawiano tam, gdzie Bóg mógł je najłatwiej zobaczyć, a więc na cmentarnych krzyżach, by darował spokój zmarłemu, albo na krzyżach przydrożnych, albo w cerkwi. Według wiary ludu, inny specjalny rodzaj ręcznika, tzw. „obudiennik”, utkany przez niezamężne panny, chronił od nieszczęść, chorób i piorunów. (Sulima 2018, Gierasimiuk, 2022). Żeby uchronić wioskę lub okolicę od zarazy czy piorunów młode, niezamężne dziewczyny zbierały się jednego dnia, żeby obrobić len, utkać z niego ręcznik, zwany obudiennik i z tym ręcznikiem obchodziły całą wieś. Ręcznik wieszano także na polach, w czasie suszy, aby przywołać deszcz. Zdobienie przedmiotów codziennego użytku w kulturze puszczańskiej wywodzi się z tradycji przygotowywania ręczników obrzędowych. Zgodnie z tradycją na ręczniku wyszywano kolorowe wzory, geometryczne, kwiatowe, z czasem tradycję zdobienia przeniesiono także na: lniane koszule tzw. saroczki, ręczniki, kapy, tkane chodniki, serwety. Z ornamentyką tego regionu należy także wiązać prawosławne ikony, które w domach mieszkańców zajmują szczególne miejsce.

Zdjęcie 26. Ręcznik z Łuki (pow. hajnowski)

Źródło: <https://www.lokalnepartnerstwa.org.pl/projekt/z-recznikiem-i-piosenka-przez-zycie/>

Zdjęcie 26. Ręcznik z Narewki
Źródło: E. Boryczka

Wśród lokalnych twórców ludowych zajmujących się haftem, szydełkowaniem są m.in.:

- Szydełkowanie - Birycka Aniela, Narew,
- Ręczny haft krzyżykowy, koronka, szydełkowanie - Birycka Halina, Narewka,
- Haft, koronka, szydełkowanie - Charkiewicz Lena, Planta,
- Haft krzyżykowy, haftowane obrazy o różnorodnej tematyce min: kwiaty, krajobrazy, ikony - Golimska Jolanta, Czeremcha,
- Haft krzyżykowy - Iwaniuk Zenaida, Narew,
- Szydełkowanie - Korobkiewicz Lilla, Narew,
- Haft krzyżykowy - Kurianowicz Alla, Narew,
- Haft krzyżykowy - Poroc Ewa,
- Haft krzyżykowy - Poroc Lidia, Chrabostówka,
- Haft krzyżykowy - Rusaczyk Krystyna, Narew,
- Haft krzyżykowy - Sadowska Marzena, Chrabostówka,
- Szydełkowanie - Sadowska Olga, Chrabostówka,
- Szydełkowanie - Sakowska Bożena, Narew,
- Serwetki koronkowe, obrazki krzyżykowe - Sebastianiuk Iwona,

- Haft krzyżykowy (wzory obrazów: postacie, kwiaty, zwierzęta, pejzaże, malarstwo, martwa natura, religia, etno i inne) - Wołczyk Katarzyna, Hajnówka,
- Haft krzyżykowy, obrazy, serwetki, firanki - Zielinko Walentyna, Hajnówka. (<https://bialowieza.travel/musisz-sprobowac/produkty-lokalne/atrakcja/805>)

Wśród twórców ludowych obszaru Puszczy Białowieskiej są przedstawiciele ginących zawodów – hafciarki i koronczarki, tkaczki, plecionkarze ze słomy i wikliny, wytwórcy galanterii drewnianej, zdobnictwa domów, ceramik i kowal. Można także podziwiać tkaninę artystyczną, ręcznie zdobioną odzież, wycinanki z papieru, wyroby szydełkowe, drewniane zabawki, biżuterię ze sznurka i skóry, kompozycje z suchych roślin, ozdobne szkła, kryształy, wyroby kaletnicze, rzeźbę w glinie, a także inne rękodzieła. Tradycyjne rękodzieło dynamicznie się rozwija, ma także coraz większe grono zainteresowanych klientów.

Tradycyjne leśne zawody

Z historią Puszczy Białowieskiej związanych jest także kilka typowo leśnych zawodów. Trzeba jednak zauważyć, że poza zachowanymi na terenie Puszczy śladami ich działalności, które dziś stanowią przedmiot badań archeologów do czasów współczesnych, przetrwało jedynie bartnictwo, które powoli jest odtwarzane na tym obszarze. Zawody związane z Puszczą Białowieską - Tradycyjne „leśne zawody” w Puszczy Białowieskiej:

- a. Osocznicy (osacznicy) – byli najstarszą, istniejącą co najmniej od XIV wieku na terenie Puszczy grupą „pracowników leśnych”. Ich praca polegała na osaczaniu zwierzyny w czasie polowań książąt i królów oraz pilnowaniu przestrzegania zakazów na terenie osoki. Osocznicy byli wolnymi ludźmi, którzy posiadali z nadania króla po pół włóki ziemi a osiedleni byli we wsiach wokół Puszczy.
- b. Bartnicy – ślady bartnictwa w Puszczy Białowieskiej pochodzą z XVI wieku. Zasady wykorzystania barci i opłaty za nie były regulowane przez ustawy królewskie, w Puszczy istniały dwa rodzaje barci: wchodowe, czyli dzierżawione za opłatą oraz królewskie, z których miody trafiały na dwór króla. Pod koniec XVIII wieku w Puszczy były 632 barcie z pszczołami, jednak w XIX wieku obowiązek pilnowania barci przeszedł na leśników, przez co w wielu barciach pszczoły zanikły. Pod koniec lat 20. XX wieku, gdy posadę kierownika Rezerwatu objął prof. Jan Karpiński. Rozpoczął on badania i propagowanie historii puszczańskich bartników. Obecnie na terenie Puszczy Białowieskiej wraca się do bartnictwa. Służby leśne umieszczają i zasiedlają pszczołami kolejne barcie. (<https://www.unesco.pl/neste/2/article/1/kultura-bartnicza-na-reprezentatywnej-liscie-niematerialnego-dziedzictwa-kulturowego-ludzkości/>)
- c. Rudnicy – wydobywali rudę darniową w sposób odkrywkowy i wytapiali z niej żelazo. Pierwsza wzmianka o białowieskich rudnikach pochodzi z dokumentu „Ordynacja Puszczy” z 1639 roku, w Puszczy było wówczas dwóch rudników, którzy swoje rudnie mieli na rzece Niemierzy i rzece Narewce, rudnicy płacili czynsz za użytkowanie terenów. To właśnie pracownicy w rudni na rzece Narewka dali początek miejscowości Narewka. Kres rudnictwa w Puszczy nastąpił pod koniec XVIII wieku.
- d. Smolarze – tzw. budnicy zajmowali się wypalaniem potażu, pędzeniem smoły i kurzeniem węgla. Pojawili się w Puszczy najprawdopodobniej w II poł. XVI wieku jednak pierwsze wzmianki na temat ośmiu smolników pochodzą z końca XVII wieku. W 1796 roku

na terenie Puszczy funkcjonowało 82 smolarni i dziegiarni. Smolarnie przetrwały do lat 30. XX wieku, kiedy to ostatnia z nich działała w Czerlonce. Miejscowości Budy, Teremiski i Pogorzelce były założone właśnie przez ludność sprowadzoną do przemysłowego wykorzystywania Puszczy Białowieskiej.

Ponadto wyniki przeprowadzonych na potrzeby ekspertyzy badań pozwoliły stwierdzić, że mieszkańcy bardzo cenią kontakt z przyrodą. Wśród najlepiej ocenianych walorów miejsca zamieszkania wskazują właśnie bliskość przyrody. Wielu mieszkańców z uwagi na te kluczowe walory i bliskość unikatowej przyrody zdecydowało się na zamieszkanie na tym terenie. Trzeba także podkreślić, że lokalni mieszkańcy przyrodę traktują jako część swojego „ja”. Niektórzy nazywają lokalną społeczność „społecznością lasu” lub po prostu „ludźmi lasu”¹⁶. Dostępny las i obszary cenne przyrodniczo traktowane są przez mieszkańców jako ważny element codzienności i jako miejsce pozyskiwania potrzebnych do codziennego funkcjonowania zasobów i dóbr materialnych. Puszcza traktowana i oceniana jest przez lokalnych mieszkańców w kategoriach dostępnych w niej dóbr (drzew, runa leśnego, zwierząt) bardziej niż w kategoriach dobra, które należy poznać i cenić. Wpływ na tę sytuację mogą być wielowiekowe utrwalone zachowania względem obszaru Puszczy. Przed wiekami Puszcza należała do dóbr królewskich, a reguły zachowań, obowiązki lokalnej ludności określali władcy. Puszcza była niedostępna, zadaniem wybranej ludności była dbałość o las (kontrolowany wyręb drzew), a także o zwierzynę łowną. Obowiązywał powszechny zakaz łowiectwa, a do odłowu zwierzyny uprawniony był tylko władca. Właściciele Puszczy przez wieki utrzymywali zakaz myślistwa dla lokalnej społeczności. Wydaje się, że takie obostrzenia i utrwalone zachowania skutkują do dziś pewną charakterystyczną, wydaje się nieaktywną postawą mieszkańców wobec przyrody. Ludzie korzystający z puszczy mają do niej bardzo użytkowy stosunek i chodzą tam w konkretnym celu. Lokalna ludność chętnie korzysta z owoców lasu (owoce, grzyby, zioła), a także pozostaje zainteresowana dostępnością zasobów drewna, co budzi obecnie duże kontrowersje i konflikty w związku z obowiązującymi zakazami w zakresie pozyskiwania drewna. (Moroz-Keczyńska, 2003)

---

¹⁶ Funkcjonują nawet z tym związane etnonimy (nazwy grup etnicznych): Lasuny – oznacza mieszkańców terenów leśnych, czyli obszaru Puszczy Białowieskiej i Puszczy Knyszyńskiej (Gaweł, 2014)

III. Rekomendacje i dobre praktyki w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Obszar Dobra Białowieża Forest i jej otoczenie to nie tylko unikatowy i niezwykle cenny przyrodniczo krajobraz, ale także obszar o bardzo ciekawym i wyjątkowym krajobrazie kulturowym, pełny unikatowych, zachowanych do dziś elementów dziedzictwa niematerialnego, które budują lokalną tożsamość, poczucie dumy i wpływają na identyfikację mieszkańców z miejscem zamieszkania. Niezwykła mieszanka etniczna, narodowościowa, religijna, kulturowa, a także wielowiekowe tradycje współistnienia człowieka i przyrody wpłynęły na bogactwo kulturowe tego obszaru, zwyczajów, obrzędów i sposobów postrzegania świata przez mieszkańców.

Jednak dynamicznie zachodzące zmiany społeczno-gospodarcze, polityczne, zmiany stylu życia wpływają silnie na zanik lokalnych tradycji, obrzędów dorocznych, rodzinnych, języka, czy też tradycyjnego rzemiosła. Istnieje sporo tematycznych opracowań i badań dotyczących języka, gwar, nazw, tradycji agrarnych występujących na Podlasiu, czy też patrząc bliżej dotyczących okolic Puszczy Białowieskiej, np. samej Białowieży. Są one jednak albo wrywkowe, albo opracowywane wiele lat temu. Do tej pory nie było kompleksowego podejścia do zagadnień dotyczących dziedzictwa, a także badań, czy też opracowań prezentujących istniejące na tym obszarze dziedzictwo kulturowe (materialne i niematerialne). Z uwagi na bardzo złożony i wieloaspektowy kontekst zachowanego tutaj dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego jest to niezwykle trudny temat, ale wymagający kompleksowego i holistycznego opracowania. Wśród dostępnych materiałów naukowych, czy też materiałów prezentujących walory przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe niewiele z nich w powszechnym użyciu i dostępie prezentuje bogate dziedzictwo niematerialne. Konieczne jest więc udokumentowanie i archiwizowanie wiedzy o wciąż istniejącym dziedzictwie niematerialnym tego obszaru. Zebrane informacje stanowiłyby nieocenione źródło wiedzy dla obecnych i przyszłych pokoleń, nie tylko w kontekście jego ciągłego wykorzystywania, ale także odtwarzania zapomnianych już dziś jego elementów.

Konwencja z 2003 r. wskazuje na konieczność integracji działań w zakresie ochrony dziedzictwa materialnego i niematerialnego. Współistnienie elementów dziedzictwa kulturowego powoduje ich współzależność. Od właściwego zachowania elementów materialnego dziedzictwa zależy przetrwanie elementów dziedzictwa niematerialnego. Istnieje również odwrotna zależność mówiąca o tym, że elementy dziedzictwa materialnego nie powstałyby bez kontekstu, jakim jest dziedzictwo niematerialne.

W odniesieniu do opracowanej identyfikacji dziedzictwa niematerialnego Dobra Białowieża Forest oraz jego otoczenia, wskazać można kilka podstawowych kierunków działań, które należy podjąć na rzecz ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wśród głównych rekomendacji znajdują się:

- stała szczegółowa analiza oraz dalsza identyfikacja przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu;
- szczegółowa dokumentacja tradycji, zwyczajów, obrzędów, umiejętności, a także relacji historii mówionej mieszkańców miejscowości;
- działania edukacyjne (edukacja formalna i nieformalna);
- upowszechnianie lokalnego dziedzictwa niematerialnego (m.in. poprzez projekty realizowane przez koła gospodyń, organizacje pozarządowe, instytucje kultury, itp., wpisy

na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego, czy też do krajowego rejestru dobrych praktyk na rzecz ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego);

- integracja działań i wspieranie lokalnych ośrodków kultury, stowarzyszeń, w tym samych interesariuszy w działaniach na rzecz ochrony niematerialnego dziedzictwa kultury, oraz podtrzymania przekazu międzypokoleniowego.

W ochronie i wykorzystaniu dziedzictwa niematerialnego kluczową rolę odgrywa udział społeczności lokalnej czy osób, których dotyczy dane zjawisko. Szczególnie ważne jest uświadomienie roli i znaczenia dziedzictwa niematerialnego w utrzymaniu i budowaniu lokalnej tożsamości, a także angażowaniu w te lokalne działania mieszkańców. Istnienie wielokulturowych, wielowyznaniowych, wielojęzycznych mniejszości sprzyja ochronie i podtrzymywaniu niematerialnego dziedzictwa kulturowego, gdyż stanowi ono istotną część dorobku kulturowego i tożsamości tych mniejszości.

Podstawową kwestią w określeniu roli i znaczenia dziedzictwa przyrodniczego jak i kulturowego jest podstawowy wymóg dotyczący wiedzy i świadomości lokalnej społeczności. Dobrze sytuację tę charakteryzuje stwierdzenie Krzysztofa Pomiana „nie ma dziedzictwa bez świadomości dziedzictwa”. Odnosi się to zarówno do dziedzictwa przyrodniczego Puszczy Białowieskiej, jak i do dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego) Puszczy i jej otoczenia. Sami mieszkańcy identyfikują się z otaczającą ich przyrodą Puszczy Białowieskiej, ale wydaje się, że traktując ją jako część codziennego życia, jako część ich „ja”, ale bez większej wiedzy i świadomości dotyczącej jej walorów mają stosunek do niej raczej użytkowy. Podobnie rzecz się ma z dziedzictwem kulturowym, z którego na co dzień korzystają mieszkańcy tego regionu. Odtwarzając codziennie, corocznie lokalne zwyczaje poddają je osobistej ocenie i patrząc z perspektywy osobistych doświadczeń (korzyści, radości), które one przynoszą.

Istotne znaczenie mają więc m.in. działania edukacyjne, czyli formalna i nieformalna edukacja. Edukacja jest ważnym elementem ochrony i kształtowania dziedzictwa niematerialnego. Działania edukacyjne nie tylko służyć będą zachowaniu pamięci o elementach dziedzictwa, będą także wpływać na jego odtwarzanie i kultywowanie. Będą także wpływać na wiedzę i świadomość lokalnej społeczności w odniesieniu do jego wartości, oraz popularyzację. Podkreślana jest również często rola dziedzictwa niematerialnego jako instrumentu integrującego i wspierającego dialog międzykulturowy, a także promującego wielojęzyczność włącznie z językami lokalnymi.

W procesie edukacji formalnej i nieformalnej duże znaczenie ma konieczność szkolenia społeczności lokalnej w zakresie przedsięwzięć gospodarczych związanych z tym dziedzictwem. Dziedzictwo kulturowe posiada swoją wartość społeczną, ale także może mieć wymiar ekonomiczny. Dziedzictwo kulturowe może być wykorzystywane w budowaniu m.in. lokalnych produktów turystycznych i być sprzedawane lub oferowane jako usługa klientom.

Ochrona dziedzictwa niematerialnego w myśl konwencji z 2003 r. skoncentrowana jest na ludziach i do nich skierowana. Mówi ona o oddolnym charakterze ochrony dziedzictwa niematerialnego, na co wskazuje podstawowy podmiot tej ochrony, którym są grupy, wspólnoty, organizacje pozarządowe i jednostki działające w sferze ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Edukacja jednak jako zadanie własne jednostki samorządu terytorialnego w myśl ustawy o samorządzie gminnym wymusza niejako działania odgórne w tym zakresie skoncentrowane na dziedzictwie niematerialnym. Z tego względu konieczna jest współpraca instytucji samorządowych z oddolnymi działaniami m.in. organizacji pozarządowych i innych podmiotów prywatnych, społecznych działających na tym polu. Konieczna jest zatem współpraca i komplementarność działań

(synergia) różnych poziomów: społecznego, samorządowego i rządowego. Ważne jednak, aby podmioty sektora publicznego, instytucje, nie wyręczały wspólnot, grup i jednostek w tworzeniu, zachowywaniu

i przekazywaniu następnym pokoleniom dziedzictwa niematerialnego. Dziedzictwo w myśl zapisów konwencji z 2003 r., aby było obecne i żywe musi być stale odtwarzane przez tych, którym zapewnia – w relacji z własną historią i otoczeniem – poczucie ciągłości i tożsamości.

Wydaje się, że środowisko społeczne (m.in. organizacje pozarządowe, koła gospodyń wiejskich) w Puszczy Białowieskiej jest bardzo aktywne, samoorganizujące się i współpracuje w celu zachowania i promowania lokalnego dziedzictwa. Koła gospodyń wiejskich nie tylko pozostają aktywne w rozwijaniu swojej działalności, ale także starają się ze sobą współpracować. To, co wynika także z przeprowadzonych badań to pozostają one komplementarne w swoich działalnościach, starając się z jednej strony podtrzymywać i rozwijać tradycje miejscowości i społeczności lokalnych, a z drugiej strony uzupełniać swoją ofertę.

Tabela 3 Zakres działalności kół gospodyń wiejskich w regionie Puszczy Białowieskiej

Lp.	Zakres działalności KGW	Udział odpowiedzi respondentów
1	organizuje spotkania pokoleniowe, uroczystości lokalne, zabawy taneczne, festyny	72,7%
2	integruje społeczność w celu realizacji działań dla dobra miejscowości	81,8%
3	organizuje/prowadzi kursy gotowania, pieczenia, szycia i haftowania	54,5%
4	promuje/podtrzymuje kulturę ludową poprzez np. wykonanie tradycyjnych pisanek, haftowanych serwet, ozdób choinkowych, itp.	72,7%
5	prezentuje regionalne produkty poprzez np. udział w konkursach kulinarnych, sprzedaż wyrobów	72,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Lokalne koła gospodyń wiejskich pozostają bardzo aktywne. Warto podkreślić, że jest to region, w którym KGW jest stosunkowo dużo. Koła gospodyń wiejskich zajmują się głównie integracją społeczności w celu realizacji różnych działań dla dobra miejscowości i jej mieszkańców. To ich główne zadanie, w które włączone są różne działania związane z podtrzymywaniem i przekazywaniem lokalnych tradycji i zwyczajów. Koła gospodyń organizują spotkania międzypokoleniowe, uroczystości lokalne, a także skoncentrowane są na promowaniu i podtrzymywaniu kultury ludowej w lokalnej społeczności. Koła Gospodyń wiejskich działają również na zewnątrz, promując i prezentując lokalne tradycje, zwyczaje, czy też lokalne produkty na imprezach i wydarzeń o charakterze zewnętrznym, gdzie kluczowymi odbiorcami są mieszkańcy innych miejscowości oraz turyści.

Z punktu widzenia odtwarzania, zachowania i promowanie dziedzictwa niematerialnego obszaru Puszczy Białowieskiej kluczowe znaczenie mają lokalne, aktywne koła gospodyń wiejskich, samorządowe instytucje kultury, producenci lokalnych produktów, podmioty działające na rynku turystycznym (gospodarstwa agroturystyczne, obiekty noclegowe). Wśród KGW mamy koła działające w zakresie kulinarnym, rękodzieła, przekazywania tradycji od starszego do młodszego pokolenia,

pełniące funkcje integracyjne dla swojej społeczności lokalnej. Koła gospodyń wiejskich przygotowują tradycyjne dania, organizują spotkania towarzyskie i wspólne śpiewy, integrują lokalną społeczność, prowadzą działalność rękodzielniczą, promują kulturę obszaru Puszczy Białowieskiej, występują na różnych festiwalach, targach, festynach, promując i propagując lokalne tradycje. Ponadto prezentują potrawy regionalne, śpiewają regionalne piosenki, podtrzymują i propagują tradycje śpiewacze. Prezentują one także stroje regionalne oraz rzemiosło związane m.in. z wyszywaniem ręczników, obrusów, makatek. Propagują tradycje i obrzędy żniwne m.in. „perepelicę” i tradycyjny wypiek chleba. Wiele z KGW współtworzy zespoły muzyczne, zespoły folklorystyczne (m.in. Koplanianki), które odtwarzają piosenki ludowe, kościelne, a także organizują warsztaty i kursy kulinarne dla młodzieży oraz warsztaty wicia wianków dożynkowych.

W powiecie hajnowskim funkcjonują 34 koła gospodyń wiejskich oraz kilkadziesiąt lokalnych stowarzyszeń działających na rzecz rozwoju lokalnego, w obszarze kultury, tradycji, turystyki. KGW funkcjonują niemal w każdej miejscowości powiatu hajnowskiego:

- Koło Gospodyń Wiejskich "Babska Puszcza" w Białowieży
- Koło Gospodyń Wiejskich TeraMiśki w Budach
- Koło Gospodyń Wiejskich w Czeremsze
- Koło Gospodyń Wiejskich w Stawiszczach
- Koło Gospodyń Wiejskich w Kuzawie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Kuraszanki" w Kuraszewie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Hłubuczka" w Długim Brodzie
- Koło Gospodyń Wiejskich Dubiczanki w Dubiczach Cerkiewnych
- Koło Gospodyń Wiejskich "Wojnówka"
- Koło Gospodyń Wiejskich "Kornianki" w Starym Korninie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Berezowianki" w Nowoberezowie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Korniszonki" w Nowokorninie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Orzeszkowe Babeczki" w Orzeszkowie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Lipinianki" w Lipinach
- Koło Gospodyń Wiejskich "Rzepka" w Rzepiskach
- Koło Gospodyń Wiejskich "Mochnaczkki" w Mochnatem
- Koło Gospodyń Wiejskich w Nowosadach "Nowosadki"
- Koło Gospodyń Wiejskich "Lisiczki" w Chytrej
- Koło Gospodyń Wiejskich "Ziółka" w Dubinach
- Koło Gospodyń Wiejskich w Daszach
- Koło Gospodyń Wiejskich w Dobrowodzie
- Koło Gospodyń Wiejskich w Toporkach
- Koło Gospodyń Wiejskich w Sakach
- Koło Gospodyń Wiejskich w Zaleszanach
- Koło Gospodyń Wiejskich "Kładeczka" w Policznej
- Koło Gospodyń "Malwa" w Kleszczelach
- Koło Gospodyń Wiejskich w Narwi
- Koło Gospodyń Wiejskich "Kalina" w Plancie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Jezioranki" w Siemianówce
- Koło Gospodyń Wiejskich "Malwa" w Olchówce
- Koło Gospodyń Wiejskich "Łuczyna" w Narewce

- Koło Gospodyń Wiejskich "Okulanka" w Skupowie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Mikłaszewianki" w Mikłaszewie
- Koło Gospodyń Wiejskich "Zabłocka Manufaktura" w Zabłotczyźnie.

Koła gospodyń wiejskich posiadają nie tylko duży kapitał wiedzy dotyczący istniejącego, wykorzystywanego i zapamiętanego dziedzictwa niematerialnego lokalnego tego obszaru. Są też bardzo dobrym przykładem samoorganizującego się kapitału społecznego, który jest świetnym środowiskiem nie tylko do budowania i rozwijania tradycji, zwyczajów, obyczajów, obrzędów i wierzeń, itp., ale stanowią również środowisko do przekazywania wiedzy, doświadczenia, pamięci o dziedzictwie niematerialnym kolejnym pokoleniom. Kluczowe znaczenie ma tu naturalne, codzienne przekazywanie i uczenie kolejnego pokolenia poprzez wspólną pracę, wspólne przebywanie, spotkania, pamięć zbiorową, itp. KGW stanowią też, ale tylko częściowo wykorzystany kapitał ludzki i kapitał społeczny w budowaniu i promowaniu lokalnych produktów.

Koła gospodyń wiejskich mają duży potencjał w odtwarzaniu i przekazywaniu elementów kultury niematerialnej. Warto wzmocnić ich działania poprzez m.in. stworzenie systemu dotacji/grantów na działania dedykowane KGW, których celem będzie ochrona i popularyzacja elementów dziedzictwa niematerialnego. Celowy system dotacji może dotyczyć zarówno jednostek samorządu terytorialnego na poziomie gminy, ale może lepiej zainicjować tego typu rozwiązanie na poziomie samorządu powiatowego. Ważnym elementem koordynacji działań KGW i promocji ich przedsięwzięć byłoby stworzenie: wspólnego kalendarza imprez, wydarzeń, inicjatyw oraz wspólna ich promocja. Tradycje, zwyczaje, czy też lokalne produkty oferowane przez koła gospodyń wiejskich mogą stać się elementem produktu turystycznego tego regionu. W toku prowadzonych na potrzeby n/n ekspertyzy badań respondentów wskazywali również, że przez wiele lat brakowało miejsca, gdzie koła gospodyń wiejskich, czy też lokalni producenci lokalnych produktów mogliby prowadzić regularną sprzedaż swoich produktów. W ostatnim czasie powstało miejsce, gdzie KGW oraz lokalnym producentom udostępniane jest miejsce na terenie powiatu hajnowskiego, z którego mogą skorzystać, aby prowadzić sprzedaż swoich produktów. Miejsce to staje się powoli coraz bardziej popularne wśród producentów, ale przede wszystkim wśród lokalnej społeczności oraz turystów. Wydaje się jednak, że jedno miejsce służące prowadzeniu regularnej, wspólnej sprzedaży różnych lokalnych produktów na tak rozległym obszarze może być mało. Przede wszystkim konieczna jest promocja tego miejsca zarówno wśród lokalnej społeczności jak i turystów.

Z uwagi na obszar Dobra Białowieża Forest oraz jego otoczenia, ale przede wszystkim na różnorodność i bogactwo istniejącego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego (w tym materialnego i niematerialnego) konieczna jest integracja działań, a także sposobów komunikacji. Obecnie, informacje o dziedzictwie kulturowym są dostępne głównie w przewodnikach, na stronach internetowych, w mediach społecznościowych. Są one jednak dość rozproszone, każda instytucja, organizacja poprzez swoje kanały informacji udostępnia własne treści.

Duża trudność jest jednak w pozyskaniu informacji o dziedzictwie ulotnym, czyli niematerialnym. Informacje te dotyczą głównie produktów lokalnych, lokalnych producentów i możliwości ich zakupu. Zarządzanie obszarem Dobra Białowieża Forest wymusza nie tylko konieczność zebrania danych, informacji o istniejącym dziedzictwie kulturowym (materialnym i głównie niematerialnym), ale także podjęcie działań w zakresie integracji, rozwijania i zacieśniania współpracy między różnymi instytucjami, a także promocji.

Przeprowadzona analiza wskazuje brak spójnej polityki w zakresie ochrony i odtwarzania dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Brak tej polityki powoduje

również brak dostępnych i skoncentrowanych w tym obszarze działań i środków finansowych. Dziedzictwo niematerialne jest domeną lokalnej społeczności, aktywne koła gospodyń wiejskich, właściciele gospodarstw agroturystycznych, restauracji, lokalni producenci lokalnych produktów, mieszkańcy to główni interesariusze zaangażowani w ochronę, kultywowanie lokalnych tradycji. Konieczne jest zatem inicjowanie oraz wspieranie działań podejmowanych przez interesariuszy, a także instytucje wprost zajmujące się ochroną dziedzictwa niematerialnego.

Rozwijanie współpracy różnego szczebla jednostek samorządu terytorialnego, sektora pozarządowego, instytucji publicznych w celu ochrony, ale także stałego odtwarzania i wykorzystania niematerialnego dziedzictwa w rozwoju tego obszaru jest kluczowym zadaniem. Lokalne organizacje pozarządowe mogą służyć jako łącznik dla bardziej efektywnego i trwałego uczestnictwa w dbaniu i rozwijaniu elementów dziedzictwa kulturowego przez społeczność lokalną. Lokalne organizacje mogą odgrywać istotną rolę w łączeniu zainteresowanych stron z branży turystycznej. Ochrona oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również odnowę/odtworzenia/ożywianie różnych aspektów tego dziedzictwa.

Wśród zachowanych do dziś zwyczajów i obrzędów będących częścią lokalnej społeczności puszczy Białowieskiej i jej otoczenia istnieje wciąż kilka o unikatowym charakterze, które ze względu na swój charakter i szybkie zanikanie z pewnością wymagają i zasługują na ochronę poprzez wpisanie ich na listę dziedzictwa niematerialnego (Korowód weselny, korowaj i obrzęd jego wypiekania, obchodzenie pól z królową, chodzenie z Konopielką, Niedziela Przewodnia, ręczniki z wyszywankami, pieśni obrzędowe). Wiele wśród zidentyfikowanych i obecnych w życiu lokalnej społeczności tradycji, zwyczajów i obrzędów jest niezwykle ciekawa, o dużym potencjalnie także turystycznym.

Drugą grupą rekomendacji dotyczącą wykorzystania dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie dziedzictwa niematerialnego w turystyce obszaru Puszczy Białowieskiej dotyczy turystycznego i gospodarczego wykorzystania tkwiących tutaj potencjałów i zasobów. Region ten realizuje od lat szereg ofert dotyczących turystyki m.in. przyrodniczej, aktywnej, biznesowej z wykorzystaniem bogatego dziedzictwa przyrodniczego. Oferty te są budowane w oparciu o wypracowany przez lata wizerunek obszaru Puszczy składający się kilku kluczowych elementów: prastarej Puszczy Białowieskiej z żubrem, królewskimi dębami Jagiellonów oraz pogranicza Polski i Białorusi z całą bogatą historią. Oferta turystyczna oparta jest głównie na zasobach Białowieskiego Parku Narodowego (m.in. rezerwacie, muzeum przyrodniczym, rezerwacie żubrów) i pogranicza kulturowego. Oferta kulturalna tego obszaru, wydaje się być mało dostępna i mało znana wśród turystów. Bardzo często nie da się jej kupić, czy z niej skorzystać. Oferta kulturalna dysponuje bardzo dużymi, i potencjalnie bardzo atrakcyjnymi zasobami kulturowymi, jednak trudno dostępnymi, znajdującymi się poza obiegiem komercyjnym. Bogata oferta kulturalna wydaje się być skierowana głównie do mieszkańców.

W regionie Puszczy Białowieskiej jest dużo oddolnych inicjatyw, imprez, festynów, także tych o bardzo lokalnym, sąsiedzkim charakterze, które skoncentrowane są na integracji społecznej i podtrzymywaniu lokalnych zwyczajów, co świadczy nie tylko o aktywności mieszkańców i ich samoorganizacji, ale stanowi potencjał do kolejnych, bardziej zintegrowanych działań. Wskazane jest zatem inicjowanie i zbudowanie przez instytucje samorządowe, rządowe strategii rozwoju zintegrowanych produktów turystycznych łączących dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe. W budowanie zintegrowanych produktów turystycznych konieczne jest zaangażowanie także lokalnych grupami interesariuszy (m.in. producenci lokalnych produktów, koła gospodyń wiejskich, lokalni przedsiębiorcy świadczący

usługi gastronomiczne, noclegowe, organizatorzy wydarzeń kulturalnych, organizacje pozarządowe, itp.).

Obszar Białowieża Forest jest unikatowym dobrem przyrodniczym, a z nim związana jest ściśle turystyka leśna i leśne produkty turystyczne, które stanowią podstawę generowanego na tym terenie ruchu turystycznego. Sprzyja temu atrakcyjny wizerunek regionu Puszczy Białowieskiej, a także zainteresowania i oczekiwania turystów. Oferta atrakcyjnych elementów, produktów turystycznych o charakterze przyrodniczym, leśnym tego regionu powinna zostać uzupełniona o dodatkowe usługi związane z występującym na tym terenie dziedzictwem kulturowym, w tym szczególnie niedocenionym i mało jeszcze eksponowanym dziedzictwem niematerialnym. Ciekawe i mało eksponowane są m.in. przepiękne uroczyska w krajobrazie obszaru Puszczy, które nie tylko posiadają swoje nazwy, ale również i własne historie, legendy, które odtwarzane i popularyzowane mogą stać się przyczynkiem do powstania ciekawych szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, konnych, itp.) z wykorzystaniem m.in. cyfrowego przewodnika do telefonów komórkowych z funkcją GPS, umożliwiającego samodzielne obserwacje ciekawych miejsc, a także gatunków ptaków i ssaków.

Charakter rolnictwa na terenie Dobra Białowieża Forest jak i w jej otoczeniu zdeterminowany jest wciąż przez charakter puszczy i jej ochronę. Tradycyjne rolnictwo sprzyja i warunkuje możliwość odtwarzania starych nie tylko metod hodowli, czy uprawy, ale także zwyczajów, obrzędów, tradycji. Istnienie wielu gospodarstw agroturystycznych na tym terenie sprzyja rozwijaniu usług i produktów turystycznych odwołujących się do tradycyjnych form rolnictwa. Rośnie zainteresowanie turystyką kulturową. Turyści coraz częściej chcą „prawdziwych” doświadczeń z innymi kulturami i stylami życia. Ważna przy tym jest rola sztuki ludowej i rękodzieła, a także wiedza na temat historii miejsca odwiedzanego. Wzrasta liczba wizyt na obszarach chronionych. Coraz częściej w krajach rozwiniętych turyści podróżują w mniejszych grupach przez krótszy czas. Mniejsze grupy i krótsze pobyty stworzyły też potrzebę większej indywidualnej przestrzeni i większej liczby obiektów zaprojektowanych z myślą o intensywnym użytkowaniu, z dodatkowymi usługami dodanymi w określonych porach roku. W tym kontekście wykorzystanie kalendarza dorocznego regionu Puszczy Białowieskiej, w którym znajdują się nie tylko praktyki rolnicze (gospodarka rolna), ale praktyki, zwyczaje i obrzędy religijne, a także praktyki, zwyczaje i obrzędy ludowe, magiczne, do rozwijania oferty usług i lokalnych produktów. Chodzi o stworzenie możliwości uczestniczenia turysty w przeżywaniu tutejszych zwyczajów, praktyk. Chodzi o naukę i kontakt z lokalnym rzemiosłem. Ten rodzaj aktywności opiera się na przeżywaniu przez turystę żywej kultury wraz z mieszkańcami tego regionu.

Bardzo ważnym elementem tego rodzaju turystyki jest możliwość uczestniczenia turysty w warsztatach śpiewu, wyszywaniu, snycerskich, wypieku lokalnych ciast, gotowania, zbierania ziół i grzybów, itp. Możliwość uczestnictwa w różnych wydarzeniach kulturalnych: festiwalach, jarmarkach, grach terenowych np. Questach. Obiektywne nasycenie atrakcji związanych z wielokulturowością, różnorodnością wyznań, języków i gwar czyni turystykę kulturową bardzo plastyczną w budowaniu ofert. Ten rodzaj turystyki dla Regionu Puszczy Białowieskiej jest również bardzo przyszłościowy, ponieważ może być produktem samodzielnym, jak też elementem innych rodzajów turystyki jak turystyka aktywna czy przyrodnicza. (Rutkiewicz, 2013)

Podtrzymywana lub odzyskana umiejętność ręcznego wykonywania przedmiotów i produktów jest dziś bardzo ceniona. Jest szansą dla lokalnej ludności na otwarciu lub zwiększeniu działalności. Ze względu na możliwość sprzedaży produktów nie tylko lokalnie, ale w regionie i w całym kraju, a także za granicą, można mieć nadzieję, że garncarstwo, czy też inne produkty rzemieślnicze będą sprzyjały rozwojowi tego typu działalności i tradycji. Konieczne jest stworzenie m.in. stałych miejsc,

gdzie lokalni rękodzielnicy mogą poza okazjonalnymi jarmarkami, festiwalami w sposób stały prowadzić sprzedaż lokalnych produktów rękodzielniczych. W tym obszarze również ważna jest współpraca, która pomoże nie tylko rozszerzyć rynki zbytu, ale rozwijać wspólną ofertę i zmniejszyć koszty.

Produkty turystyki kulturalnej, sentymentalnej, kulinarnej, należą do kategorii, które mogą być oferowane i konsumowane przez cały rok, co czyni z nich obecnie bardzo atrakcyjne. Włączenie do współpracy możliwie wielu interesariuszy, w tym bardzo gościnnych mieszkańców i lokalnych producentów regionu Puszczy Białowieskiej i stworzenie systemu partycypacyjnego, który zapewni współtworzenie produktu i włączanie się nowych oferentów w sieć sprzedaży pozwoli na zbudowanie bogatej oferty produktowej. Jak wynika z wielu zagranicznych doświadczeń, projekty turystyki lokalnej są trwałe, gdy ludzie inwestują w nie swoje zasoby (pracę i kapitał). Akceptacja turystyki przez społeczność zależy w dużej mierze od tego, w jakim stopniu atrakcyjność turystyczna odzwierciedla potrzeby i pragnienia miejscowej ludności oraz ich integrację z przemysłem turystycznym. Konieczne jest jednak uszanowanie życzenia lokalnej społeczności dotyczące ograniczenia lub zarządzania fizycznym, duchowym lub intelektualnym dostępem do określonych praktyk, zwyczajów, obrzędów, wierzeń, wiedzy, artefaktów lub miejsc. Stąd też kluczowa na każdym etapie identyfikowania, odtwarzania, kultywowania i rozwijania, czy też sprzedaży lokalnego dziedzictwa niematerialnego rola lokalnej społeczności, która stanowi zarówno źródło dziedzictwa niematerialnego, nośnik, jak i jest jego głównym odbiorcą.

Podsumowując, niematerialne dziedzictwo kulturowe, jego ochrona i odtwarzanie, kultywowanie może wpływać zarówno na integrację, i aktywizację społeczną jak, na kształtowanie krajobrazu kulturowego Dobra Białowieża Forest, ale także może przyczyniać się do rozwoju gospodarczego i promocji tego obszaru. Kluczowymi działaniami w zakresie ochrony i wykorzystania niematerialnego dziedzictwa kulturowego są:

- działania edukacyjne (m.in. programy nauczania dotyczące dziedzictwa kulturowego regionu Puszczy Białowieskiej włączone do programów kształcenia w szkołach podstawowych i średnich; warsztaty, zajęcia dodatkowe w szkołach, jak i skierowane jako oferta do różnych grup mieszkańców);
- starania na rzecz wpisania elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego Dobra Białowieża Forest i jego otoczenia na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego (m.in. korowód weselny, korowaj i obrzęd jego wypiekania, obchodzenie pól z królową, chodzenie z Konopielką, Niedziela Przewodnia, ręczniki z wyszywankami, pieśni obrzędowe).
- budowanie strategii rozwoju produktów lokalnych (w tym zintegrowanych produktów, także turystycznych) skierowanych do różnych grup odbiorców. Ważna jest segmentacja rynku docelowego (identyfikacja grup klientów – lokalni, zewnątrzni, turyści biznesowi, turyści weekendowi, itp.) i budowanie produktów lokalnych w oparciu o preferencje wybranych grup klientów;
- stworzenie spójnej i zintegrowanej oferty kulturalnej i jej promocja (m.in. kalendarz imprez kulturalnych);
- koordynacja działań, wiedzy dotyczącej niematerialnego dziedzictwa kulturowego (strona internetowa, baza danych, grupa zadaniowa pracowników samorządowych z powiatu hajnowskiego wraz z przedstawicielami innych instytucji publicznych);

- integracja działań różnych podmiotów działających na terenie Dobra Białowieża Forest, rozwijanie współpracy i sprawny przepływ informacji między interesariuszami zaangażowanymi w działania na rzecz dziedzictwa kulturowego, integracja środowiska; Współpraca, która pomoże nie tylko rozszerzyć rynki zbytu, ale rozwijać wspólną ofertę i zmniejszyć koszty.
- stworzenie systemu wsparcia finansowego dedykowanego działaniom na rzecz zachowania i kultywowania dziedzictwa kulturowego (system grantów, dotacji na poziomie powiatu lub poszczególnych gmin dla m.in. organizacji pozarządowych, kół gospodyń wiejskich, instytucji kultury);
- stworzenie miejsc i kompleksowej oferty lokalnych produktów, które oferowane będą nie tylko lokalnej ludności, ale także turystom (m.in. stałe miejsca handlowe, sklep internetowy);
- działania integrujące lokalną społeczność (integracja międzypokoleniowa poprzez uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych, warsztatach związanych z lokalnymi tradycjami, zwyczajami, obrzędami, a także poprzez wspólną organizację – lokalną, sąsiedzką tego typu wydarzeń); działania na rzecz włączania lokalnej społeczności na rzecz ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- wykorzystanie potencjału kół gospodyń wiejskich, aktywnych organizacji pozarządowych, producentów lokalnych produktów, lokalnych liderów, instytucji kultury do ww. działań.

Wśród kluczowych dobrych praktyk w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego w powiązaniu z dziedzictwem przyrodniczym, które w dużym stopniu odnoszą się do zidentyfikowanego dziedzictwa kulturowego obszaru Dobra Białowieża Forest można wskazać:

1. Metodologia inwentaryzacji niematerialnego dziedzictwa kulturowego w rezerwatach biosfery: przykład Montseny (Hiszpania)
Dobra praktyka dotyczy opracowania metodologii inwentaryzacji, sporządzenia rejestru i opracowania dokumentu, pokazującego sposób, w jaki niematerialne dziedzictwo kulturowe przyczynia się do zrównoważonego rozwoju. Dobra praktyka wskazuje również sposoby włączania lokalnej ludności w działania związane z niematerialnym dziedzictwem kulturowym. (UNESCO, Rejestr dobrych praktyk)
2. Regionalne ośrodki rzemieślnicze, strategia ochrony tradycyjnego rzemiosła (Ateny)
Dobra praktyka dotyczy ochrony tradycyjnego rzemiosła, m.in. stolarstwa, malarstwa czy włókiennictwa, które są kluczowe dla danej społeczności w kontekście poczucia tożsamości i kontynuacji lokalnych praktyk. Zbudowane lokalne ośrodki, skupiają rzemieślników i są zarządzane przez stowarzyszenia, współpracujące z przedsiębiorstwami i z instytucjami naukowymi i edukacyjnymi. Ośrodki prowadzą zajęcia, na których można się nauczyć tradycyjnych technik rzemieślniczych, a także organizują wystawy i konkursy, które mają popularyzować tradycyjne rzemiosło. (UNESCO, Rejestr dobrych praktyk)
3. Festiwal sztuki ludowej w Kopriwsticy: system prezentacji i przekazu dziedzictwa (Bułgaria)
Dobra praktyka dotyczy organizacji festiwalu sztuki ludowej, gdzie prezentowane są różne przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego, tj. gawęda, legenda, gry, rękodzieło, śpiew, itp. Święto przyczynia się do podnoszenia świadomości znaczenia ochrony żywego

dziedzictwa kulturowego, upowszechnia wiedzę o nim, dokumentuje w celu zachowania ciągłości, pobudza do dalszego przekazywania. (UNESCO, Rejestr dobrych praktyk)

4. Ochrona muzyki ludowej według metody Kodály'a

Dobra praktyka dotyczy ochrony tradycyjnej muzyki ludowej, w tym m.in. śpiewu. Opracowano metodę, która ma na celu upowszechnianie tradycyjnej muzyki ludowej w systemie oświatowym i przez instytucje publiczne, nauczanie muzyki, zachęcanie społeczności lokalnych do codziennego posługiwania się muzyką, prowadzenie badań i dokumentowanie ich. Uczniowie szkół podstawowych, średnich i wyższych uczą się śpiewu, odkrywają znaczenie pieśni i są zachęceni do uczestnictwa w chórze. Metoda ta była również wykorzystywana do dokumentowania ludowej muzyki z udziałem jej depozytariuszy, zespołów publicznych i instytucji kulturalnych. (UNESCO, Rejestr dobrych praktyk)

5. Centrum Kultury Tradycyjnej w Pusol (Hiszpania)

Dobra praktyka dotyczy działań edukacyjnych, których celami są: promocja edukacji kulturowej opartej na integracji lokalnego dziedzictwa kulturowego i naturalnego z programami nauczania oraz ochrona dziedzictwa regionu na drodze edukacji, praktyki, bezpośredniego zaangażowania i podnoszenia świadomości wśród osób związanych z edukacją. (UNESCO, Rejestr dobrych praktyk)

6. Kihnu- ochrona poprzez edukację (Estonia)

Dobra praktyka dotyczyła działań edukacyjnych, tj. stworzenia lokalnych programów edukacyjnych, które zostały włączone do programów nauczania, a także stworzenia szerokiej oferty zajęć pozaszkolnych, których tematem były lokalne tradycje, zwyczaje, a także lokalne rzemiosło. Mimo dobrze rozwiniętej tradycji edukacji rodzinnej (domowej) zdecydowano się na włączenie tematów niematerialnego dziedzictwa kulturowego (m.in. lokalnego języka, rękodzieła, lokalnych pieśni, lokalnej historii, itp.) do programu edukacji szkolnej. Celem działań było zdobycie wiedzy o kulturze Kihnu poprzez edukację szkolną, aby zrekompensować ewentualną utratę informacji w edukacji domowej, co umożliwiłoby systemowe przekazywanie kultury Kihnu przyszłemu pokoleniu poprzez edukację szkolną. (safeguardingpractices.com)

7. Warsztaty rzemieślnicze Delmonas w Kłajpedzie (Litwa)

Dobra praktyka dotyczy warsztatów edukacyjnych, których celami są m.in. aktywizacja, odrodzenie i upowszechnienie rzemiosła tekstylnego poprzez przekazywanie wiedzy i umiejętności teoretycznych i praktycznych. Ważnym elementem była promocja lokalnego rzemiosła, a także zachęcanie rzemieślników do wykonywania tradycyjnych wyrobów, pogłębianie wiedzy i ich praktyczne, codzienne zastosowanie. Warsztaty w pierwszej kolejności skierowane były do lokalnych rzemieślników i artystów i pomoc w przekazywaniu przez nich zdobytej wiedzy i umiejętności społeczności lokalnej. (safeguardingpractices.com)

8. Land of Legends – promuj i ożywiaj opowiadanie historii (Szwecja)

Dobra praktyka dotyczy upowszechniania tradycji wśród miejscowej ludności. Około 80 legendarnych miejsc związanych z konkretnymi historiami zostało udokumentowanych i oznaczonych w Sagobygden, z czego 40 zostało wykonanych w postaci drewnianych gablot.

Pod koniec lat 80. wielu bibliotekarzy i nauczycieli zdało sobie sprawę, że zbliża się całkowita utrata tradycji opowiadania historii. Niektórzy z nich doświadczeni opowiadacze – najpierw

angażowali się w działania na małą skalę, a efektem ich działań była organizacja dużego festiwalu, w którym uczestniczyli praktycy, pasjonaci i eksperci z różnych miejsc w Szwecji. To był początek stowarzyszenia non-profit, które dziś prowadzi Land-Of-Legends (Sagobygden) z siedzibą w gminach Ljungby, Alvesta i Ełmhult, program ochrony i praktyki odtwarzania i opowiadania historii.

IV. Glosariusz

Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty, i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Nazywane jest ono również „żywym dziedzictwem kulturowym”. Dziedzictwo niematerialne przejawia się m.in. poprzez:

- Tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik dziedzictwa niematerialnego;
- Sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne;
- Zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- Wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- Umiejętności związane z rzemiosłem i zawodami tradycyjnymi.

Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego została przyjęta przez UNESCO w 2003 r. Konwencja ma na celu ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Jej zapisy mają zapewnić poszanowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego społeczności, grup i jednostek. Jej celem jest również podnoszenie świadomości na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym w zakresie znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Ma ona zapewnić wzajemne uznanie i poszanowanie dziedzictwa kulturowe danych społeczności, a także zapewnić międzynarodową współpracę i pomoc dla jego ochrony. (UNESCO 2003)

Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, która zawiera elementy antropogeniczne i przyrodnicze. W tej przestrzeni nakładają się na siebie znaczenia tworzone i nadawane przez kolejne pokolenia. Krajobraz kulturowy to przestrzenny zapis trwałej identyfikacji danej społeczności z określonym obszarem (z wytworzonym zespołem składników materialnych krajobrazu oraz niematerialnych wartości, w tym także idei, przekonań, poglądów, wierzeń, przynależności historycznych, etnicznych, kultywowania obyczajów).

Tożsamość lokalna

Tożsamość rozumiana jako przestrzenny zapis cech szczególnych i wyróżniających krajobraz kulturowy, który kształtuje nie tylko przestrzeń, ale i lokalną społeczność. Tożsamość nazywana także samoświadomością to identyfikowanie się mieszkańców z obszarem zamieszkania, funkcjonowania. Tożsamość lokalna to szczególny przypadek tożsamości społecznej (zbiorowej), która oparta jest na lokalnej tradycji, odnoszącej się do wyraźnie określonego i zdefiniowanego terytorium zamieszkiwanego przez daną społeczność. Terytorium to charakteryzuje się specyficznymi cechami społecznymi, przestrzennymi, kulturowymi, gospodarczymi, wyróżniającymi go spośród

innych terytoriów i społeczności. Tożsamość to zapis trwałej identyfikacji danej społeczności z określonym obszarem – krajobrazem.

Bibliografia

1. *Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. (red.), Polska Akademia Nauk Instytut Słowianoznawstwa, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 1980.
2. Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź, s. 106.
3. Bohdan A., 2014, *Znaczenie ochrony biernej dla zachowania porostów –reliktów lasów pochodzenia pierwotnego w Puszczy Białowieskiej*.Przegląd Przyrodniczy 25: s. 151-161.
4. Brzezińska A., Paprot-Wielopolska A., Tymochowicz A. red., 2020, (Re)konstruowane stroje ludowe jako znak manifestowania tożsamości lokalnej, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
5. Bukowska X., Jewdokimow M., Markowska B., Winiarski P., *ŚWIATY SPOŁECZNE BIAŁOWIEŻY diagnoza kapitału kulturowego*, Collegium Civitas, Teremiski - Warszawa 2012, s. 49-53.
6. Cieśliński S., 2003, *Atlas rozmieszczenia porostów (Lichenes) w Polsce Północno –Wschodniej. Phytocenosis 15 (N.S.)*, Suppl. Cartographie Geobotanice 15: s. 1-430.
7. Cybulko Z., 2001, *Dom mieszkalny w zagrodzie wydłużonej typu bielsko-hajnowskiego*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, 7, s. 189-211.
8. Czepczyński M., 2008, *Cultural landscapes of post-socialist cities. Representation of powers and needs*. Ashgate, Aldershot.
9. Czykwini E., 2000, *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok, s. 71.
10. Dacewicz L., 2006, *Kilka uwag o mikrotoponimach gwarowych na topograficzno-turystycznych mapach Puszczy Białowieskiej i okolic*.
11. Dahlig P., 2018, *Tradycyjny śpiew wielogłosowy w Polsce w perspektywie etnomuzykologii*. Łódzkie Studia Etnograficzne, t. 57, s. 11–28.
12. Domański B., Murzyn-Kupisz M., *Krajobraz kulturowy a zmieniające się narracje tożsamości miasta – przypadek Gliwic*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna* 54: s. 93-112.
13. Faliński J. B., 1986, *Vegetation dynamics in temperate lowland primeval forest*. Dr. W. Junk Publishers, Dordrecht.
14. Fryś-Pietraszkowa E., Kunczyńska-Iracka A., Pokropek M., 1988, *Sztuka ludowa w Polsce*, Warszawa, s. 177-209.
15. Gawel A., 2009, *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia agrarne na Białostoczczyźnie od połowy XIX do początku XXI wieku*, Księgarnia Akademicka.
16. Gawel A., 2014, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe wsi podlaskiej – współczesny stan zachowania oraz główne problemy jego ochrony*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, https://ochronazabytkow.nid.pl/wp-content/uploads/2019/08/OZ_1-2014_Gawel.pdf, dostęp z dn. 20.10.2022 r.
17. Gierasimiuk N. (red.), *Zapomnianych tajemnic czar. Legendy, podania, opowieści okolic Puszczy Białowieskiej*, Hajnówka, 2006.
18. Gierasimiuk N., *Białoruski kosmos*, <http://www.tok.hajnowka.com.pl/slowa/kosmos.html>.

19. Grzywacz A., Keczyński A., Szczepkowski A., Bielak K., Drozdowski S., Bolibok L., Brzeziecki B., 2017, *Drzewa o rozmiarach pomnikowych w Rezerwacie Ścisłym Białowieskiego Parku Narodowego* w: Keczyński A. (red.) *Lasy Rezerwatu Ścisłego Białowieskiego Parku Narodowego*. Białowieski Park Narodowy, Białowieża, s. 213-245.
20. Gutowski J. M., Jaroszewicz B., 2001, *Katalog fauny Puszczy Białowieskiej*. Instytut Badawczy Leśnictwa, Warszawa.
21. Gutowski J. M., Jaroszewicz B., 2004, *Puszcza Białowieska jako ostoja europejskiej fauny owadów*. *Wiadomości Entomologiczne* 23, s. 67-87.
22. Guzow-Krzemińska B., Łubeka., Kubiak D., Ossowska E., Kukwa M., 2018, *Phylogenetic approaches reveal a new sterile lichen in the genus *Loxospora* (Sarrameanales, Ascomycota) in Poland*. *Phytotaxa* 348(3): s. 211–220.
23. Halicka I., 1981, *Z badań nad nazwami miejscowymi wschodniego Mazowsza i północnego Podlasia = Из исследований местных названий восточной Мазовии и северного Подляся = From investigations on the names of places in eastern Mazowsze and northern Podlasie* "Rocznik Białostocki", 14, s. 325-347.
24. Hunter M. L., 1996, *Benchmarks for managing ecosystems: are human activities natural?* *Conservation Biology* 10: s. 695-697.
25. Jędrzejewska B, Jędrzejewski W., 1998, *Predation in vertebrate communities. The Białowieża Primeval Forest as a case study*, Springer-Verlag, Berlin.
26. Kondratiuk M., 2008, *Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości południowej Białostoczczyzny. Miejscowości o dwóch nazwach*, w: M. Stepaniuk (red.), *Gwary Północnego Podlasia*, Bielsk Podlaski.
27. Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z dn. 17 października 2003 r., (Dz.U. 172 poz. 1018)
28. Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, z dn. 16 listopada 1972 r., (Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190).
29. Korbel A. J., Niechoda T., 2018, *Drzewa Białowieskiego Parku Narodowego*, www.drzewa.puszcza-bialowieska.eu/index.php5?dzial=dab.
30. Krasieńska M., Krasieński Z. A., 2004, *Żubr – monografia przyrodnicza*, SFP Hajstra, Białowieża.
31. Kujawa A., Orczewska A., Falkowski M., Blicharska M., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Gutowski J. M., Latałowa M., Mysłajek R. W., Nowak S., Walankiewicz W., Zalewska A., 2016, *Puszcza Białowieska – obiekt światowego dziedzictwa UNESCO – priorytety ochronne*. *Leśne Prace Badawcze* 77: s. 302-323.
32. Kukwa M., Czarnota P., Łubek A., 2017, *Three lichen species in *Buellia*, *Catillaria*, and *Cheiomycina*, new to Poland*. *Mycotaxon* 132: s. 177-182.
33. Kwiatkowski W., Stepaniuk M., Gajko K., 2001, *Plan Ochrony Białowieskiego Parku Narodowego*, Operat ochrony zasobów i walorów krajobrazowych, Białystok.
34. Latałowa M., Zimny M., Jędrzejewska B., Samojlik T., 2015, *Białowieża Primeval Forest: A 2000-year interplay of environmental and cultural forces in Europe's best preserved temperate*

- woodland w: Kirby K. J., Watkinsch, (red.) *Europe's changing woods and forests. From wildwood to managed landscapes*. CABI Publishing, Wallingford UK, s.2 43-263.
35. Latałowa M., Zimny M., Pędziszewska A., Kupryjanowicz M., 2016, *Postglacial history of Białowieża Forest –vegetation, climate and human activity*. Parki Narodowe i Rezerwy. Przyrody 35(1): s. 3-49.
  36. Łesiów M., 2008, *Ukraińskie gwary podlaskie: historia badań i najważniejsze cechy systemowe*, w: M. Stepaniuk (red.), *Gwary Północnego Podlasia*, Bielsk Podlaski.
  37. Małecki M., 1934, *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, Slavia Occidentalis XII, Poznań, s. 80-90 (przedruk w: Małecki M., 2004, *Dialekty polskie i słowiańskie*, Rusek J. red., Kraków, s.135-140).
  38. Marmysh T., 2020, *Współczesne warunki funkcjonowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego w miastach na białorusi*, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, 2020.
  39. Mitchell D. 2005. *Landscape*, w: D. Atkinson i in. red., *Cultural geography. A critical dictionary of key concepts*. I.B. Tauris, London, s. 49–56
  40. Moore N., Whelan I. red., 2007, *Heritage, memory and the politics of identity. New perspectives on the cultural landscape*. Ashgate, Aldershot.
  41. Moroz – Keczyńska E., 2010, *Ochrona dziedzictwa kulturowego i jego współczesne przemiany na obszarze transgranicznego regionu Puszczy Białowieskiej*, w: Karczewski M., Karczewska M., Makohonienko M. Makowiecki D., Smolska E., Szwarczewski P. red., *Środowisko przyrodnicze, gospodarka, osadnictwo i kultura symboliczna w V w. p.n.e. – VII w. n.e. w dorzeczach Odry, Wisły i Niemna*, Środowisko i Kultura, t. 8, s. 165-183.
  42. Moroz- Keczyńska E., *Zasoby dziedzictwa kulturowego regionu Puszczy Białowieskiej*, s. 23-31.
  43. Moroz-Keczyńska E., 2003, *Kulturowe konsekwencje życia w ekosystemie unikatowej wartości na przykładzie osady Białowieża*, w: *Ochrona dóbr kultury i historycznego związku człowieka z przyrodą w parkach narodowych*, Ojców, s. 545-554.
  44. Moroz-Keczyńska E., 2006, *Historyczne i kulturowe tradycje kształtowania się wielokulturowości w Regionie Puszczy Białowieskiej*, w: Panfiluk E. (red.). *Wybrane aspekty rozwoju euroregionów: Euroregion Puszcza Białowieska*. Urząd Miejski w Hajnówce, Hajnówka-Białystok, s. 7-14.
  45. Moroz-Keczyńska E. 2006, *Krajobraz kulturowy regionu puszczy białowieskiej. Czyli o tym jak miejsca opowiadają swoją historię*, Wyd. Powiat Hajnowski.
  46. Moroz-Keczyńska E., Waszczyńska K., *Znaczenie dziedzictwa kulturowego w kształtowaniu tożsamości mieszkańców Euroregionu Puszczy Białowieskiej*. s. 15-22.
  47. Moroz-Keczyńska E., Waszczyńska K., *Rola dziedzictwa kulturowego w kształtowaniu tożsamości ludności zamieszkującej transgraniczny region Puszczy Białowieskiej*, w: Krzytofik K., Sadowski A., *Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej. Implikacje dla wschodniego pogranicza Polski*, T. 1., Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 2004, s. 367-390.
  48. Moszyński K., 2010, *Kultura Ludowa Słowian*, cz. 2: *Kultura duchowa*, Warszawa.

49. Myga-Piątek U., 2015, *Pamięć krajobrazu - zapis dziejów w przestrzeni*. "Studia Geohistorica" Nr 3 (2015), s. 29-45.
50. Okołów C., Karaś M., Bołbot A. red., 2009, *Białowiecki Park Narodowy. Poznać –Zrozumieć – Zachować*. Białowiecki Park Narodowy, Białowieża.
51. Patejuk M., *Lilia wodna z Puszczy Białowieckiej (baśń)*, 1998.
52. Przyborowska-Klimczak A., 2003, *Międzynarodowa ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturalnego*, Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego, vol. III.
53. Rutkiewicz A., *Leśne produkty turystyczne Puszczy Białowieckiej*, Studia i Materiały CEPL w Rogowie. Zeszyt 37/4/2013.
54. Sadanowicz E., 2018, *Podlaska wielokulturowość i związane z nią problemy językowe mniejszości narodowych*, Pogranicze. Studia Społeczne. Tom XXXII
55. Sadowski A., 1995, *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok.
56. Sajewicz M., 2008, *Zagadnienie przynależności etnicznojęzykowej prawosławnych mieszkańców powiatu hajnowskiego na Białostoczczyźnie*, w: M. Stepaniuk (red.), *Gwary Północnego Podlasia*, Bielsk Podlaski.
57. Smykowska E., 2006, *Zwyczaje i obrzędy prawosławne*, Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa.
58. Stereńczak K., Krasnodębski D., Zapłata R., Kraszewski B., Mielcarek M., 2016, *Sprawozdanie z realizacji zadania "Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego", wykonywanego w ramach działań związanych z projektem pt. „Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieckiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych" (część archeologiczna)*, część I, Warszawa.
59. Sulima M., 2014, *Drewniane budownictwo wiejskie jako indentyfikator kulturowy Podlasia*, w: R. Cielątkowska, D. Jankowska-Wojtowicz (red.), *Architektura drewniana: tradycja, dziedzictwo, współczesność, przyszłość*, Gdańsk, s. 261–271.
60. Szewczyk J., 2006, *Geneza zdobnictwa domów mieszkalnych we wsiach południowej i wschodniej Białostoczczyzny*, w: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, z. 12, s. 108–146.
61. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2022 r. poz. 840).
62. Wesołowski T., 1983, *The breeding ecology and behaviour of Wrens Troglodytes troglodytes living under primaeval and secondary conditions*. Ibis 125: s. 499-515.
63. Wesołowski T., 2005, *Virtual conservation: how the European Union is turning a blind eye on its vanishing primeval forests*. Conservation Biology 19: s. 1349-1358.
64. Wesołowski T., Gutowski J. M., Jaroszewicz B., Kowalczyk R., Niedziałkowski K., Rok J., Wójcik J.M., 2018, *Park Narodowy Puszczy Białowieckiej – ochrona przyrody i rozwój lokalnych społeczności*, www.forestbiology.org (2018), Article 2: s. 1-28.

65. Wesołowski T., Martin K., 2018, Tree holes and hole-nesting birds in European and North American forests, w: Mikusiński G., Robergej M., Fuller R. J. (red). *Ecology and conservation of forest birds*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 79-13.
66. Włodarczyk J., 2012, *UNESCO a ochrona dziedzictwa niematerialnego*, Zabytki i prawo, https://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/spotkania_5-6_21-23.pdf
67. *Wyszywanki z Narewki*, 2020, Galeria im. Tamary Sołoniewicz w Narewce.
68. Zintegrowana Strategia Rozwoju Obszarów Wiejskich Regionu Puszczy Białowieskiej Centralna Część Krainy Żubra 2006-2013